

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ОЛЕГ КУДРІН

ЛІНА
КОСТЕНКО

Харків
«Фоліо»
2019

УДК 929:821.161.2

К 88

Серія «Знамениті українці» заснована в 2009 році

Переклад з російської В. С. Бойка

Художник-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова

**Надруковано на замовлення
Міністерства інформаційної політики України
ДЛЯ БЕЗКОШТОВНОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ**

У разі якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити на адресу:
books@mip.gov.ua

Кудрін О.

К88

Ліна Костенко / Олег Кудрін; пер. з рос. В. С. Бойка;
худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова. — Харків:
Фоліо, 2019. — 120 с. — (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-8824-6.

Ліна Костенко (1930 р. н.) — видатна українська письменниця, лауреат багатьох премій і відзнак, представник покоління «шістдесятників». Здолавши усі труднощі й заборони, її твори знайшли шлях до свого читача, назавжди оселилися у його серці і стали класикою української літератури. Попри те, що поезії та проза Ліни Костенко перекладені багатьма мовами і відомі далеко за межами України, про саму письменницю відомо небагато, адже вона надає перевагу більш усамітненому способу життя. Ця книжка — спроба глибше пізнати поетесу як дитину, студентку, дружину і маму, громадянина і патріота своєї країни, просто Людину зі своїми думками, хвилюванням, радіощами і болем. Це — спроба осягнути її шлях, щоб краще зрозуміти глибоку суть шедеврів, створених Ліною Костенко.

УДК 929:821.161.2

ISBN 978-966-03-5098-4

(Знамениті українці)

ISBN 978-966-03-8824-6

© О. В. Кудрін, 2019

© В. С. Бойко, переклад українською, 2019

© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2019

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2009

РЖИЩІВ — НАШ МАКОНДО-НА-ДНІПРІ

Народилася Ліна Костенко в маленькому містечку Ржищеві, на південь від Києва, на правому березі Дніпра. І одного тільки її випадкового зауваження, мовляв, місто дитинства схоже на Макондо з маркесівських «Ста років самотності», досить для томів досліджень. Макондо — вигадане місто, що ніколи не існувало. Але тільки доти, доки не було описане колумбійським генієм. А після цього воно — частина реальності, одна з моделей світу, в якій так чи інакше відбуваються історичні події, долі, люди, архетипи. На підтвердження своєї думки про подібність Ржищева і Макондо Ліна Костенко говорить саме про таких — архетипових — людей і про такі образи: загадкова красуня, описана в її вірші, як «ота сама Ївга»; садиба таких собі Главацьких, де вночі нечиста сила кидалася з печі полянами; баба Мар'юшка, за неперевереними даними, відьма, за якою ходив чорний містичний кіт; мертва гадюка, ніби як знайдена біля вівтаря занедбаной церкви.

Літературознавці колись назвали таку прозу «магічним реалізмом». Але якщо відірвати це словосполучення від смислу, що накопичився за ним, і приміряти до поезії самої Костенко, то побачимо, як точно воно її характеризує. Все реальне і нереальне, магічно підсвічене якимось вищим смислом, від чого здається правдивішим і точнішим за саму реальність...

Ржищів — узагалі гарне місце для народження одного з українських націєтворців. Скільки в ньому всього вмістилося — на маленькому просторі містечка з населенням до 10 тисяч! Тут вражаюча глибина, не тільки

дніпровська, але й історична. Поселення неоліту. Трипільська культура. На такому тлі Іван-город, згадуваний у літописі 1151 року, видається юним (хоч і залишилася від нього сама тільки Іван-гора). А далі — руйнування Батиевою ордою, відновлення та входження до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої. Магдебурзьке право, отримане від короля. І війни, повстання — від Хмельниччини до Коліївщини. Але закінчилося все лише входженням до складу іншої імперії — Російської.

А в лісі за Ржищевом був давній чоловічий Спасо-Преображенський монастир, до 1794 року — греко-католицький. 1852 року його реформували і зробили жіночий монастир. Кажуть, черницею там була сестра російського письменника Миколи Лескова. Іноді він приїжджав до неї в гості та їхав далі, вниз по Дніпру, на могилу Шевченка.

Скільки надій ніс вільний 1917 рік! Але Українська держава не змогла консолідуватися. Вторгнення Червоної армії, нав'язана війна, поразка УНР. І, як наслідок, найстрашніше горе — Голодомор. Ржищівський район, який тоді існував, був одним із найбільш постраждалих на Київщині. А потім знову — Велика Війна. З величезними жертвами, особливо страшними, тому що втрат не рахували і про те, як їх зменшити, не думали. Жакхливий «Київський котел» у 1941-му. А в 1943-му — жертвний «Букринський плацдарм» (від назви села Букрин, за 20 кілометрів нижче по Дніпру). Потім, уже за часів «Миру — мир!», затоплення навколишніх чорноземів і церков Канівським водосховищем у 1974—1976 роках...

Маленьке містечко, таких тисячі, але язик не повернеться сказати, що він на узбіччі світової історії.

Існує багато версій походження імені Ржищева. Від злакового «рожище»; від згаданого в літописі стародавнього «вжище»; від польського «grzesza» — натовп. Але найулюбленіша в народі версія — легендарна, що виводить Ржищів од слів «ржи ще», нібито сказаних козаком його коню. Існує кілька варіантів цієї легенди. Ліні запам'ятався найдраматичніший із них.

Після бою конав од ран козак. Та лежав він в урвищі під Іван-горою так що, не відразу знайдеш. Чекаючи допомоги товаришів, просив свого коня: «Ржи ще, коню, ржи ще!», щоб побратими знали, де шукати. Та, певно, всі загинули, і не прийшла до нього допомога. *«Так було чи не так, а мені*

з дитинства той кінь ірже і козак умирає під Іван-горою. І нема кому його китайкою вкрити»¹. Яке напруження — мов у античному міфі, трагедії, опері. Щось подібне характерне і для віршів Костенко, присвячених старшим родичам, родоводу. Там трагедії, може, і трохи менше, але піднесеність викладу — приблизно така ж. Хіба що пом'якшується самоіронією, м'яким українським гумором.

Наприклад, «Люблю легенди нашої родини». Це розповідь про те, як українські жінки, образившись, уміють на якийсь час замовкнути настільки вагомо і сильно, що вся сім'я швидко розуміє, як помилялась, і просто благає перервати мовчання (а в ваших родинях таке бувало, буває?). З перших рядків читача заповняє епічний запал, гідний «Енеїди»:

Люблю легенди нашої родини,
писати можна тисячу поем.
Коли були ще баба молодими,
вони були веселі, як Хуррем².

(По-тюркськи «хуррем» — «весела», прізвисько Роксолани при дворі Сулеймана Пишого. — Прим. авт.).

Розгортаючись у часі та рядках, сімейна сварка родини Костенко набуває рис усесвітньої дисгармонії, вселенського розладу:

Вони не те щоб просто так мовчали, —
вони себе з живущих виключали,
вони робились білі, як стіна.
Вони все розуміли, вибачали,
але мовчали, тяжко так мовчали,
неначе в них вселився сатана³.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 127.

² Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 178.

³ Там само.

Але коли вже читач починає всерйоз хвилюватися — як би не було лиха, Ліна легко і витончено виходить на мирний фінал, присмачений до того ж появою припасів і, мабуть, швидкою вечерєю:

Коли ж вони відходили потроху
і вже од серця зовсім одлягло,
вони капусту вносили із льоху,
і більш про це вже мови не було¹.

«Веселий привид прабаби» теж дещо оманливий за назвою, але вже з протилежним знаком. Після такого заголовка чекаєш продовження теми «веселі, як Хуррем». Але ні, тут усе інакше: з перших рядків — вибачення, що годі й шукати тепер могилу прабабусі, бо в холодні воєнні зими люди порубали хрести на дрова. Потім ми дізнаємося, що прабабусі — 110 років. (Отже, спілкування з нею в дніпровському Макондо було на десять років більше, ніж у Маркеса — самотності). У сорока рядках (поетичні сороковини?) поетеса викладає життя прабабусі та її чоловіка, прадіда. Факти ці самі по собі цікаві (вона — з благородних, він — мужик, який украв наречену, і за це його віддали у миколаївську солдатчину). Але все це для поетеси лише привід поговорити про інше — про зір, але не звичайний, а душевний: «Коли Ви навіть осліпли, то Ви не те щоб осліпли, / а так, — Ви просто не бачили деяких прикрих речей». І в фіналі — вражаючі рядки:

Але Ви таки вставали, хоч як було через силу,
сідали косу чесати, немов ішли до вінця.
Кивали пальцем онуці і тихо її просили:
— Подивися на мене у дзеркало. Цей гребінь мені до лица?²

Не на обличчя мала подивитися правнучка, а в дзеркало, ніби очима самої прародительки, душевним її поглядом 110-річного віку. (І це ж — ме-

---

¹ Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 179.

² Костенко Ліна. Веселий привид прабаби. URL: <https://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-14.html>

тафора всієї праці поета, письменника, поводиря — то дивитися чужими очима, то іншим розкривати очі на те, що самі вони побачити не можуть. Внутрішній погляд і водночас — віддзеркалювання.)

Інша найважливіша «легенда Нашої родини» — «Храми» про діда Михайла. Основи його безсрібницького існування, планку його вимогливості, зверненої на себе, піднято до біблійної — без перебільшення — висоти: «Він був святий. Він жив непогрішимо. / І не за гроші будував свій храм».

Мій дід Михайло був храмо­строїтель.
Возводив храми себто цілий вік.
Він був чернець, з дияволом воїтель,
печерник, боговгодний чоловік.
Він був са­мітник. Дуже був суворий.
Між Богом-чортом душу не двоїв.
І досі поминають у соборах:
храмо­строїтель Михаїл¹.

Дуже показовим є оце «душу не двоїв». Одразу ж пригадується Гриць із «Марусі Чурай», роздвоєна душа якого — одна з основних характеристик.

Грицько ж, він міряв не тією міркою.
В житті шукав дорогу не пряму.
Він народився під такою зіркою,
що щось в душі двоїлося йому.
Від того кидався берега до того.
Любив достаток і любив пісні.
Це як, скажімо, вірувати в бога
і продавати душу сатані².

Так, «від протилежного», двома дзеркальними опозиціями «піснярка Маруся — грошолоб Гриць», «грошолоб Гриць — храмо­строїтель дід

---

¹ Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 177.

² Костенко Ліна. Маруся Чурай: Іст. роман у віршах. К.: Радянський письменник, 1979. С. 22.

Михайло», Чурай перетворюється майже на родичку Костенків, принаймні — по духу.

Моральний камертон Михаїла (не архангела, а діда) і внутрішній погляд прабабусі (згадаємо, що в заголовку — «привид прабаби», тобто натяк на метафізику) — найважливіша частина спадку, залишеного внучці пращурами.

До шести років Ліна росла здебільшого в Ржищеві: *«Мати працювала в Києві, часи були важкі, природно, що вона поїхала народжувати до своєї матері. Потім батьки мене забрали, але часи настали ще важчі, і я знову опинилась у бабусі. І от оце вже була казка»*¹.

Але перш ніж перейти до казки, подивимося на поетичні спогади Костенко про те, коли і як вона відчула своє «Я» і навколишній їй світ:

Стоїть у ружах золота колиска.
Блакитні вії хата підніма.
Світ незбагнений здалеку і зблизка.
Початок є. А слова ще нема.
Ще дивен дим, і хата ще казкова,
і ще ніяк нічого ще не звуть.
І хмари, не прив'язані до слова,
от просто так — пливуть собі й пливуть.
Ще кожен пальчик сам собі Бетховен.
Ще все на світі гарне і моє.
І світить сонце оком загадковим.
Ще слів нема. Поезія вже є².

І знову — які співзвучні ці рядки зі словами, укладеним у уста Марусі Чурай: «Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там». Напевно, ще й тому цей роман у віршах стоїть осібно у творчості Костенко: дуже вже багато в ньому особистого, не те що навіть відчутого, а того, що глибинно міститься в особистості автора.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 124

² Костенко Ліна. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 293.

Зверніть також увагу — «хата ще казкова». Але з іншого боку — і вже казкова. Тому що казка — це надовго, принаймні — на найближчі роки, які в дитинстві здаються нескінченністю. І ось дитячий світ Ліни по-справжньому, усвідомлено казковий:

У запічку гномик плямає.
Цвіркунчик завів руладу.
Тихенько цокнула клямка —
Бабуся іде із саду.
Глуха сінешна акустика.
За лиштву чіпляються айстри.
Бабуся скидала хустку
І ставала біла, як айсберг.
А я, дїждавшися мужньо,
Не зводжу з неї очей.
А хатка, як біла мушля,
На самому дні ночей.
Жаринка в печі зачаєна,
Сніпка перевесло туге...
Таке все тоді звичайне,
Таке все тепер дороге!¹

Зауважте, ця бабуся, порівняно з «веселим привидом прабаби», мо-лода і сильна — в саду працює. Але все одно — сива, як айсберг.

Продовжимо, однак, казкову тему, в яку впадає вічна ріка («річка дитинства»), влітається маленький-великий сад («сади свободи»): *«І от це вже була казка. І та "хатка, як біла мушля, / на самому дні ночей", і гарбуз, що ходив по городу і питався свого роду... Повені теж були, але це вже й "садів квітучі повені". У бабусі був сад, невеликий, але для мене, малої, він був дуже великий. Мандрівка в сад — ціла пригода. То була окрема загадкова країна. Одна яблуна називалася "заячі мордочки", інша — "антонівка", ще інша — "ранет-шатане" або просто "щетина". Заячі мордочки виглядали з листя, надували щоки, я боялася надкусити*

---

¹ Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 113.

яблучко: ще запищить! Сусідський сад був іще більший, такий старий, аж сутеніло вдень. Дітям не дозволяли туди ходити, там була криниця, де “йшла киця по водицю, та й упала у криницю”. Ми, ясно, прокрадалися, заглядали через цямрину, хотіли врятувати кицю. Усе жило, шелестіло, шаруділо, тьохкало. Їжаки ходили у дикій моркві. Лелека, який приніс мене, стояв високо на одній нозі. Я вміла імітувати його голос. Він мені відповідав <...> Моя свобода була — ці сади. І річка мого дитинства — Дніпро»¹.

Коли дитинство вийшло за межі візочка, Ліна виявилася дівчинкою допитливою, жвавою, непосидючою. І неслухняною — вона весь час намагалася втекти. За це бабуся називала її «шура-бура». (Це, напевно, та сама «шура-бура», яка «комарика з дуба здула» в жартівливій народній пісні. Втім, цей вислів цілком самоцінний в Україні — від сусідів, тюркського *şurada-burada*, що означає залежно від контексту «там і сям», «туди-сюди».)

Одна з таких утеч особливо запам'яталась: «Одного разу я прорвалася на вулицю, рочків мені було неповних п'ять. Дорослі за мною, але що більше мене досягають, то далі я біжу. Вони благають зупинитися, а я — чимдуж. Вискочили мамині кузини і теж за мною. Кричать, гукають, а я вже добігаю до берега. Якби вони зупинились, може б, і я зупинилась. А вони в жахові, що дитина втоне, підступають ближче, простягають руки, а я відступаю у Дніпро. І коли вже вода доходить мені до шиї, я кричу: “Дайте мені свободу хоч тут!”»².

Дніпро — як укриття, як прихисток свободи. «Річка мого дитинства — Дніпро». Велика ріка України, що ділить її навпіл, і ці ж дві половини об'єднує. У спогадах Ліни Дніпро має особливу роль. Ось зримо-яскрава, багатобарвна замальовка: маленька — три рочки — дівчинка на березі великої ріки, вдень і ввечері:

В Дніпрі купається Купава. Мені ще рочків, може, три.
А я чекаю пароплава із-за трипільської гори.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 124—125.

² Там само. С. 125—126

Моє нечуване терпіння іще ніхто не переміг,
бо за терпінням є Трипілля, а за Черніговом — Черніг.
Черніг страшний, він дуже чорний. Як звечоріє на Дніпрі,
Черніг сідає в чорний човен і ставить чорні ятері.
І ті корчі, і те коріння, розмите повинню з весни,
і золотаве звечоріння в зелених кучерях сосни.
І ті роки, що так промчали, і пароплав той, і гора...
Це вже невидимі причали в глибокій пам'яті Дніпра¹.

Вірш називається «Акварелі дитинства». Однак пейзаж тут не просто по-дитячому яскравий, але і філософсько, по-дорослому глибокий. Потік дитячих спогадів невіддільний від «глибокої пам'яті Дніпра», неквапливої його течії.

---

¹ Костенко Ліна. Сад нетанучих скульптур: Вірші, поема-балада, драматичні поеми. К.: Радянський письменник, 1987. С. 24.

ТРИ КУЗИНИ, ФРОЙД І Д'АННУНЦІО

А ось Ліні — п'ять років. І вона вже не просто шура-бура, а шура-бура, яка вміє читати!

Буває часом дивне відчуття, —
що час іде, а я собі окремо.
Мені п'ять років. Я ще дитя.
Люблю цукерки і читаю Брема.
Все щось майструю, думаю, дивлюсь,
таке мале, уперте і шалене.
Росту. Сміюсь. Нічого не боюсь...¹

Дівчинка читає Альфреда Брема. Що саме — не уточнено, але майже напевно це «Життя тварин». Знаючи про це, вже і на попередній віршований фрагмент дивимось інакше. Так ось звідки там і лев, і крокодил! І не випадковим словом — а розгорнуто: «Повзе, як спраглий крокодил», «левино-жовті береги / Лежать, на кігті похиливши зелену гриву шелюги».

Брем розширює її погляд, її горизонт, небокрай, роблячи його безкрайнім. При цьому казка ніби поєднується зі строгим знанням (нехай і поданим у науково-популярному вигляді). І ось вже камені на притоці Дніпра, Легличі, що тече крізь Ржищів, — не просто камені, а стадо тропічних звірів, яке живе у злагоді з українськими волами і лелеками. (Ось тільки шуліки вбитого шкода.)

---

¹ Костенко Ліна. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 294.

Чомусь пам'ятаю, що річка звалася Леглич.
Було в ній каміння — як сто бегемотячих спин.
А той цибатий, на клуні, звався лелечич.
А те запахуще — любидра, канупер і ммин.
Чомусь пам'ятаю — вночі ревли бегемоти.
Виходили з річки і дуже чомусь ревли.
І падали груші, і звались вони бергамоти.
Воли ремигали, і звались вони — воли.
Чомусь бегемоти випивали річку щоліта,
І пирхали важко рудими ніздрями злив.
Чомусь пам'ятаю, як плив між камінням шуліка,
Убитий шуліка чомусь між камінням плив...¹

Утім старожили Ржищева розповідають, що в цьому вірші справа не тільки в Бремі та дитячій фантазії. Лазеньку на березі Леглича поставили біля порожистого місця — там течія обтесала камені до гладенької округлості, так що всі, а не тільки Ліна, називали це місце «бегемотиками». Щоправда, у віршах вони виростають до бегемотів і оживають: ревуть ночами та випивають річку влітку. Що Ліна Костенко пам'ятає ім'я річки, не є дивним. Хата, в якій вона жила, стояла якраз на березі Леглича. (До речі, Ржищів за формою схожий на кривувато виписану літеру «Г»: він витягнутий уздовж річок — Дніпра та Леглича, що впадає в нього.)

Одного разу Ліна, ще маленькою дівчинкою, яка не вміє плавати, стала рятівницею. Тонув, як потім виявилось, сусідський хлопчик Вігалик, молодший за неї. Але Ліна про все це не знала, коли почула крик листоноші, що йшов повз неї: «Рятуйте дитину!» Не роззуваючись, скотилася по схилу, в бур'янах і колючках, і шубовснула у воду. Згадала (чи вичитала?), що потопельників треба хапати за волосся. А він-бо стрижений! *«Чорнява голівка то з'явиться над водою, то знову тоне. А в цьому місці глибоко, немає дна під ногами. Сама не знаю як, та якось викинулася з ним на берег, щось чула про штучне дихання — тисну на груди, а йому з рота — фон-*

---

¹ Костенко Ліна. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 216.

танчиком вода. То я схопила його і потягла до дорослих»¹. Дотягла. Пора була під осінь — прохолодно, вечоріло рано. У двох дворах, рятівниці та врятованого, розвели багаття, дітей укрили ковдрами. А якщо вже багаття, жар, то і спекли щось — і вже передають з рук у руки печену кукурудзу та картоплю.

...Але не тільки Брема читала юна Ліна. У неї була «багатюща дитяча бібліотека», — вся, як вона каже, тодішня дитяча лектура. Однак шкода, що одного разу бібліотеку, підвішену в сараї в кошику, з'їла коза. Лише одну книгу вона відмовилася спожити — некрасівського «Діда Мазая». Цікаво, що прочитавши її, дівчинка зрозуміла майже все — крім якихось «дупелів», яких стріляв Мазай вже у другому рядку мініпоеми. Що цікаво, три кузини цього слова теж не знали, хоча, як окремо зауважує Костенко, були начитаними, ерудованими.

«Три кузини», двоюрідні мамині сестри, взагалі посідають значне місце в її спогадах. У Ржищеві Ліна була і під їхньою, а не лише бабусиною опікою. Три сестри дуже полюбляли квіти, вирощували їх у саду, тому опис-представлення також стає схожим на казковий:

Немов чарівні декорації —
жасмин, троянди і бузок.
Кузини мамині, три грації,
як три принцеси із казок.
Які ж були вони вродливі,
три Лади-Либеді тоді!
І трішки-трішки вередливі,
і дуже-дуже молоді.
До них у гості ми приходили,
вони жили через город.
О тихий сад мого подиву,
де сливи звалися ренклюд!²

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 129.

² Костенко Ліна. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 92.

За словами Костенко, краса «трьох принцес» була дуже різною: «Одна епічна красуня, важкувата і волоока, за деяку манірність її в нас називали “Пуркуа”. Друга — весела, жвава й дотепна, працювала на телефонній станції. Третя — класичний тип Попелюшки, тиха і непомітна, красуня, коли придивишся»¹.

Була, щоправда, і четверта сестра, Сусанна. Про неї Ліна Василівна згадувала рідше і окремо від «трьох кузин», по-перше, тому що жила вона в Києві і приїжджала до Ржищева тільки влітку, по-друге, бо загинула під час війни. Але в дитинстві ця кузина теж справляла величезне враження на дівчинку — адже Сусанна була художницею! Вона ставила в саду мольберт і писала акварелі — бузок, троянди: «Виходила вранці в тумані — вся в бузковому між бузків. Я залягала в траві й чекала, коли вона з’явиться. Це називалося — побачити тітку в тумані. У мене збереглася одна її акварель»².

Забігаючи наперед. Шестирічною Ліна з бабусею переїде жити до мами з татом до Києва. Але влітку, на канікули, вона часто навідуватиметься до Ржищева. І ось поки мама говорила про щось із сестрою, дев’ятирічна Ліна брала з припічка біля печі й читала зовсім вже дорослі книжки: «З того всього я мало тоді розуміла, хіба що вкрай здивувалася, чому Д’Аннунціо подобалися жінки з низьким лобом. А з Фройда ніяк не могла втямити, що таке “тотем” і “табу”»³.

Зупинимось і замислимося. Нас дивував факт, що п’ятирічна дівчинка читала Брема. А як вам те, що в дев’ять дитина читає Фройда і д’Аннунціо?! Нехай навіть, що природно, мало що розуміла з прочитаного. Але щось найпростіше все ж розуміла. А якщо і не розуміла, то все одно — засвоювала, «записуючи» в підсвідомості, «на підкірці». Важливо розуміти, що це не казус, не курйоз, а дуже важливий факт для розуміння умов становлення особистості Костенко.

За наведеним спогадом навіть можна відновити, які книжки «підчитувала» дівчинка за кузинами. Що стосується Зигмунда Фройда, — це

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 124.

² Там само.

³ Там само.

«Тотем і табу»¹ (перше видання німецькою — 1913 року). У цій праці мислитель-психолог розвиває свою теорію походження релігії та моралі. І вже якщо Ліна каже, що ніяк не могла зрозуміти, що таке «тотем» і «табу», то значить, ЩОСЬ вона все-таки зрозуміла. Спробуємо припустити, що могло привернути увагу дитини в цій книжці. Найімовірніше — її остання третина, де багато говориться про дитячу психологію, про спостереження дитини за домашніми тваринами: кіньми, собаками, кішками, а також — мешканцями курника (курка, півень, курча). Там у Фрейда, до речі, миготять і такі рідні слова — «три кузини». Безсумнівно, якийсь слід у пам'яті таке читання все ж залишало — розуміння того, яким є складним і цікавим навколишній світ. Світ, у якому навіть за такими буденними кицями та курчатами криються якісь не цілком іще зрозумілі глибини. Не так вже й важко ідентифікувати і читаний школяркою Ліною твір Габріеле д'Аннунціо. Це роман «Насолода» (1889). Дівчинка дивувалася, що автор із захопленням описує «жінку з низьким чолом». Ось ці рядки в романі д'Аннунціо: «Воістину, вона була ще спокусливіша, ніж тоді. Якась пластична таємниця її краси стала ще темнішою та захопливішою. Її голова з низьким чолом, прямим носом, дугоподібними бровами, відзначалася таким чистим, таким строгим, таким класичним окресленням»². Вона — це Єлена, не просто кохана головного героя роману, естета графа Андреа Спереллі, але жінка уславлювана і шанована ним.

У переказі це чимось схоже на дешеве базарне читиво (в такому дусі, до речі, Петро Чардинін зробив дореволюційну екранізацію «Хтивості» у 1915 році). Але тут мова йде про літературу зовсім іншого ґатунку! «Насолода», перший роман д'Аннунціо, написаний ним у 25-річному віці, став ключовим текстом італійських декадентів, естетичним маніфестом декадентства. Звичайно, дев'ятирічна дівчинка не могла по-справжньому зрозуміти й оцінити декадентський роман д'Аннунціо. Але, з іншого боку, так само безсумнівно, що опорні смисли цієї книжки у неї в душі

---

¹ Фрейд Зигмунд. Тотем и табу: Психология первобытной культуры и религии. Пер. с нем. М. В. Вульфа. М.—Пг.: ГИЗ, 1923.

² Д'Аннунцио Габриеле. Наслаждение. Пер. с итал. Е. Р. Под ред. Ю. Балтрушайтиса, 1908. URL: http://az.lib.ru/d/d_annuncio_g/text_0040.shtml

залишилися — повага до жінки, культ краси, захоплення вічним Римом (який до речі, відіграватиме таку велику роль у житті її дочки й онучки).

Звідки ж узялися такі книжки у тіточок? «*Може, зі старих, недозни-чених радянською владою бібліотек*»¹, — припускає Костенко. Але хай там як, нам варто окремо усвідомити, осмислити сам факт наявності такої бібліотеки в будинку, де виховувалася Ліна; саме коло її спілкування — три тітоньки, які читають такі книжки; всю її в широкому значенні сім'ю, в якій не боялися зберігати такі видання. І все це — не забуваймо! — в середині страшних для України 30-х років, адже для радянської влади того часу Фройд і д'Аннунціо були украй сумнівними авторами.

Для початку зазначимо, що батьки Зигмунда Фрейда мали пряме відношення до України. Сім'я його батька до переїзду у Відень жила в Галичині, мати народилася в Бродях, зросла — в Одесі (в тому ж «Тотемі й табу», наприклад, є достатньо лікарських випадків із Одеси). Радянська влада спочатку позитивно ставилася до теорій Фрейда, вбачаючи в них матеріалістичне пояснення поведінки людини. Фройдизм намагалися схрестити з марксизмом. У країні відкривалися відповідні наукові підрозділи (психоаналітичне товариство при Наркомосі, психоаналітичний університет). Але після широкої дискусії в середині 20-х років теорії Фрейда оголосили ідеалістичними, несумісними з марксизмом, а психоаналіз було розгромлено.

У чомусь схожою була доля і спадщини д'Аннунціо. Перш за все, варто відзначити, що до його творчості з великим інтересом ставилася Леся Українка. Вона ще 1899 року підготувала для засідання Київського літературно-артистичного товариства глибоку доповідь «Два напрямки в новітній італійській літературі (Ада Негрі і д'Аннунціо)». Наступного року статті Українки, зроблені на основі цієї доповіді, вийшли відразу в декількох журналах. По суті, біля витоків «д'аннунціоманії», що сколихнула Російську імперію і тривала до початку 1920-х років, стояла саме Леся Українка. І вже після неї хвиля ця захопила російських поетів — Брюсова, Блока, Цветаєву. Показово, що коли Лев Троцький того ж 1900 року по теплому

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 125.

сліду викривав сумнівну сутність італійця (стаття «Дещо про філософію “надлюдини”»), він посилався саме на матеріал і переклади Лесі Українки.

Ставлення до д'Аннунціо за радянської влади теж було неоднозначним. Наприклад, чутливий Маяковський ще 1919 року розкусив його і затаврував, написавши в «Советской азбуке»: «Фазан красив. Ума ни унции. / Фиуме спяну взял д'Аннунцио» (Республіка Фіуме — сепаратистське утворення, що існувало кілька місяців у місті Рієці, д'Аннунціо був його диктатором). Але, з іншого боку, в першій половині 1920-х д'Аннунціо ще сприймався багатьма як військовий герой, бунтар і навіть, узагалі революціонер. Лише десь із 1925 року в СРСР остаточно розібралися, що це не та революція, не «червона», а «чорна». Після чого поета-письменника і недовгочасного диктатора було надовго затавровано як чорносорочечника, фашиста, і майже забуто — аж до початку 1990-х.

Два тільки імені, Фройд і д'Аннунціо, але наскільки ж вони поглиблюють розуміння того, в яких умовах росла і розвивалася Ліна Костенко! 1930-ті роки. Радянська влада все жорсткіше брала під контроль письменство і книговидавництво. Після створення 1934 року Спілки письменників СРСР контроль цей став абсолютним. А маленька Ліна тим часом росла в дещо іншому світі посеред іншої літератури, у родині українських інтелігентів, чіє становлення відбувалося на хвилі «українського відродження», українізації 1920-х років. Це люди, що в ринкові непевські роки купували та зберігали не простенький масліт, якихось «Місс Менд» і «Острів Ерендорф», а літературу вищого зразка — як художню, так і, говорячи сучасною мовою, non-fiction. Люди, що не боялися тримати і читати таку літературу в роки страшних репресій. Аж до 1939 року, коли їх читала 9-ти річна дівчинка!

...Але повернімося до маленької Ліни, її «чарівних декорацій» — принцесиних квітів і казкових садів. Тітоньчин сад, за її словами, «був найтаємничішим»: *«Там були хмари бузку і неймовірні троянди. Наймолодша з принцес... кохалася у трояндах, виписувала нові сорти, а може, сама й давала їм імена — “Мона Ліза”, “Цариця Тамара”, “Анна Кареніна”. Навіть варення варила з троянд»*¹. Чи не правда, після цього зрозумілішим стає

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 124.

буяння цвіту (не тільки кольорів, а й квітів) у її поезії. Троянди, бузок, айстри — не злічиш їх!

Але не забуваймо і про бабусин сад. Прагматичніший, бо в ньому більше фруктів. Вишні, яблука, груші різних сортів, у різну пору — цвітіння, дозрівання, опадання листя. Ними теж наповнена поезія Костенко. «Стояла груша, зеленів лісочок. / Стояло небо, дивне і сумне. / У груші був тоненький голосочок, / Вона в дитинство кликала мене»¹.)

Однак при цьому в розмові з дочкою Костенко уточнювала, що квітковий «Бузиновий цар» із вірша, який дав назву всій дитячій збірці 1987 року, жив усе ж таки не в тітоньчиному, а саме в бабусиному саду — в найгустіших заростях, куди їй забороняли ходити. Але вона ходила і бачила — по-справжньому бачила! — його очі, що світилися з пахучого бузку.

У садочку-зеленочку
Ходить вишня у віночку.
Хтось їй грає на дуду,
Подивлюся я піду.

Баба каже: — Не ходи!
Темні поночі сади.
Там, де вітер шарудить,
Бузиновий цар сидить.

Брови в нього волохаті,
Сиві косми пелехаті.
Очі різні, брови грізні,
Кігті в нього як залізні,
Руки в нього хапуни —
Так і схопить з бузини!

Я кажу їй: — Бабо, ні!
Очі в нього не страшні.

---

¹ Костенко Ліна. Сад нетанучих скульптур: Вірші, поема-балада, драматичні поеми. К.: Радянський Письменник, 1987. С. 23.

На пеньочку, як на троні,
Він сидить собі в короні.
Грає в дудку-джоломію,
Я заграв би, та не вмію.

А навколо ходять в танці
Квіти — всі його підданці.
Є оркестри духові,
Равлик-павлик у траві.

Є у нього для настрашки
Славне війнство — мурашки.
Три царівни бузинові
Мають кожна по обнови.

Невсипущі павуки
Тчуть серпанки і шовки.

На царевій опанчі
Зорі світяться вночі.
Він сидить у бузині,
Усміхається мені!¹

Коментуючи інші свої рядки «А в сні далекому, туманному, не похилляючи траву — / Дюймовочка в листочку капустяному, — / я у життя із вічності пливу», поетеса пояснювала, що магія цього відчуття — єдності дитини, нової душі, що з'явилася на світ, із усім світом природою — особливо гостро проявляється, якщо «дитина виростає там, де все росте, цвіте, де все циклічно змінюється». (І далі в своєму діалозі мати і дочка, Костенко і Пахльовська, помітили, як із «наддніпрянських садів» Ліни виростають філософські сади Ліни Василівни. Грецький сад, як місце Аристотелевих діалогів, барочні італійські сади та французькі сади Ле Нотра зі «Снігу

---

¹ Костенко Ліна. Бузиновий цар. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5639>

у Флоренції», збірка «Сад нетанучих скульптур» (1987), зрештою — вавилонські «сади Семіраміди» із «Записок самашедшого».)

Завершуючи тему «магічного реалізму». Ржищів став для Костенко асоціюватися з Макондо в першу чергу завдяки бабусі, що вміла витончено опредметнити казку, зробивши її частиною життя. «Ішла Киця по водицю» та провалилася в колодязь у сусідському саду; «Ходив Гарбуз по [бабусиному] городу»; «Коза-дереза», що їсть, як виявилось, не тільки кленові листочки, а й книжкові аркушки; «Брехунчик», що живе, як пояснила бабуся, на потилиці і починає ворухитися, коли дівчинка говорить неправду, — для Ліни тоді це все були реальні істоти, а не абстрактні образи. Поетична магія життя.

Але були в українському Макондо і свої страхи, жахи, невідомі колумбійцям. 1933—1934 роки, Голодомор. У Ржищеві було легше — це все-таки не село, а містечко, тут були якісь підприємства, а значить — більше шансів вижити. Але далі — на дорогах до Києва, лежали і вмирали від голоду люди, українські селяни. Ліна Костенко відтворила цю картину, описану її матір'ю, в «Марусі Чурай»: «Лежать під лісом люди на траві, / на грудях склавши руки воскові, / лицем до неба, тьмою оповитого, / напівукриті хто сачком, хто світою, — / чи вже умерли, чи іще живі?»¹.

---

¹ Костенко Ліна. Маруся Чурай: Іст. роман у віршах. К.: Радянський письменник, 1979. С. 136.

МАМА, ТАТО, БАБУСЯ І КИЇВСЬКА ВЕНЕЦІЯ

Ліна народилася в сім'ї вчителів. Батько її, Василь Григорович, хоч і був молодим, працював директором школи №55 у Києві на Шулявці. Але його за рознарядкою відправили директорувати на Луганщину, в Кам'яний Брід (нині — Кам'янобрідський район Луганська). Він викладав там історію і математику (які різні предмети!), його дружина викладала там само. Жили разом в кімнатці при школі.

Уперше на батька донесли 1930 року. Після згортання політики українізації, яке почалося 1929 року, національна інтелігенція була під особливою підозрою. Чоловік начитаний, знає багато мов, гострий на язик, він якось грав у шахи з одним знайомим. Граючи, і про життя говорив, набалакав на ті часи зайвого. Після чого до батька прийшли з обшуком і допитом. Під час обшуку енкавесники шукали, де підозрюваний «зберігає зброю». «Ось моя зброя!», — сказав Василь, показавши на колицку з семимісячною дочкою. (Як, проте, пророче вийшло — просто за Лесею Українкою: «Вигострю, виточу зброю іскристу, / Скільки достане снаги мені й хисту». Саме такою зброєю, відточено-гострою, стала згодом поезія Ліни Костенко.) *«Ви издаваєтесь над нами»*, — сказали чекісти. *«Це ви знущаєтеся з мене»*, — відповів Василь. *«Його забрали. В рік мого народження, мені було місяців сім. Вважається, що 37-й був роком арештів, насправді ж арешти почалися значно раніше»*¹, — сумно резюмує поетеса.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 135.

Через тринадцять місяців Василя відпустили. Він, уже мічений владою, насилу зміг знайти роботу, а 1937 року через свою «неблагонадійність» знову її втратив. Після цього, на щастя, йому вдалось улаштуватися плановиком-економістом в облнаросвіту, де його за любов до шахів прозвали Ботвинником. Ліна згадувала, що в ті часи близьким приятелем батька був Олекса Повстенко (1902—1973), архітектор, історик, мистецтвознавець. Він приходив до них додому на Труханів острів грати в шахи.

Повстенко відомий тим, що 1941 року врятував від руйнування Софію Київську. Коли радянські мінери приїхали, щоб закласти вибухівку під святиню, він керував тоді цим об'єктом і сказав, що під храмом немає підвалів. Часу було обмаль, і мінери поїхали, не перевіривши його слова. 1944 року, під час відступу німців, Повстенко поїхав до Словаччини, потім до Німеччини. І 1949-го перебрався до США, де, до речі, брав участь у добудві Капітолію. А також написав видатну книгу «Катедра св. Софії у Києві».

1930 року побувати на допитах довелось і матері, Зінаїді Юхимівні. Допитували її за звичайною чекістською методою. З яскраво палаючою лампою, спрямованою у вічі... Не заарештували. Однак із такими хвилюваннями мама вирішила відправити Ліну від гріха подалі — до бабусі, у Ржищів.

Мама Ліни, як і батько, теж була неординарною людиною, жінкою, «зітканою з поезії, з музики». Вона закінчила Ржищівську гімназію. Збереглося фото з її викладачами: елегантні вчительки, чоловіки всі у краватках, деякі з метеликами. Розглядаючи його, Зінаїда Юхимівна плакала — більшість із цих людей було репресовано.

Вони з батьком познайомились у Ржищеві, в аматорському театрі, де разом грали.

«Мама за природою своєю була гуманітарієм, любила літературу, мистецтво <...> Хотіла вступати на філологічний. Але батько їй не порадив, сказав, щоб вибрала фах якийсь далекий від ідеології, бо його рано чи пізно посадять, а в неї дитина — то щоб могла вижити. Так і вийшло. То мама пішла на хімію, бо там уже вчився її брат, згодом доктор хімічних наук, до війни жив і працював у Харкові. Надсилає

мамі свої наукові праці, вона їх читала, вона добре знала хімію. Але любила літературу»¹.

Важлива деталь. Мама іноді брала Ліну з собою до університету. І та на все життя запам'ятала, що викладачі, професори говорили українською мовою. Так, у найтемніші сталінські часи — і українською. І нікому це не видавалося дивним. Хоча вже в школі на Трухановому острові, де навчалася Ліна, ситуація була іншою. Вчителі говорили українською, діти на уроці — теж. Але на перервах учні в основному «балакали» російською...

Труханів острів і... школа? Так. Нинішній Труханів (який у Києві завжди на виду) настільки не схожий на те, що було там до війни, що потрібно зробити невеликий історичний екскурс.

У другій половині XIX століття на вигідно розташованому Трухановому острові з'явилися майстерні пароплавного магната Давида Марголіна. Люди, які працювали на них, селилися поблизу. Будинки в основному були дерев'яними, і лише зрідка — кам'яними. На найвищому пагорбі острова поставили церкву Святої Єлисавети і училище, побудовані коштом освіченого промисловця. Із 1918 року почали облаштовувати пляжі за європейською модою, першими — кайзерівські солдати, що увійшли до Києва за держави гетьмана Скоропадського.

Головна зміна, що принесла на Труханів острів радянська влада, — це занепад церкви (а потім — її розбір на каміння) і реорганізація училища в школу з гарним номером 100 (саме в неї піде семирічна Ліна). У другій половині 30-х острів являв собою окреме автономне містечко навпроти великого Києва, що зовсім недавно став столичним. Пішохідного моста не було, з Києвом острів'ян з'єднував старий кораблик на ймення «Парубок» і власні човни, які були практично в кожній родині. Коли лід був невеликим, його ламав невеликий криголам. А в надійний льодостав на лід кидали дошки і так ходили.

Під час повеней острів заливало — часом під самі дахи (спеціальна червона позначка нагадувала про найсильнішу повінь 1931 року). Тому

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 130—131.

будинки ставилися на палях, щоб бути вищими. Так складався особливий міський пейзаж двоповерхової дерев'яної дніпровської Венеції. У пору повені сусіди з нижніх поверхів із найціннішими речами тимчасово переселялися на верхній. У «високу воду» до школи дітей звозили човнами, часто кооперуючись. В умовах сезонних катаклізмів у жителів селища вироблялося особливе «відчуття лікта». Сьогодні ти комусь допоміг, завтра — тобі допоможуть. При всьому тому і курортна складова з Труханового острова не зникала. У вихідний день відпочити на тутешній пляж приїжджали і кияни. А у труханівців він завжди був «під рукою».

Тож уявіть собі цю атмосферу. «Усе махало крилами і веслами». Річка, пляж, романтичне відчуття острова, але при цьому — близькість столиці. Незвичайний міський пейзаж селища — з палями, містками, галерейками і терасами. Життя в біологічних ритмах природи — льодостав і льодохід, паводки і повені. Почуття небезпеки, яке лоскоче і в той же час — єдність із природою Дніпра. Тож не дивно, що Костенко згадує про Труханів острів із винятковою ніжністю: *«Це був дивовижний острів, весь — як у срібному персні, обнятий двома рукавами Дніпра. Тоді там береги були чисті, пісок перемитий повенями, ми жили на вулиці Набережній, візаві з Києвом. Перед очима був князь Володимир з хрестом»*¹.

І ось тільки тепер ми можемо зрозуміти всі деталі картини, промальованої Костенко у вірші «Я виросла у Київській Венеції». (До речі, в «Насолоді» у д'Аннунціо Венеції немає, але є Венеціанська площа — одне з найкрасивіших місць вічного міста.) Так, це був дивовижний український варіант Венеції, хай не такий багатий і аристократичний. Зате — молодецький і відчайдушний, що вміє і попрацювати, і відпочити. А ще — дає відчуття свободи, окремістості, таке рідкісне в умовах радянської влади кінця 30-х — початку 40-х.

Я виросла у Київській Венеції.
Цвілі у нас під вікнами акації.
А повинь прибувала по інерції
і заливала всі комунікації.
Гойдалися причали і привози.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 123.

Світилися кіоски, мов кіютики.
А повінь заливала верболози
по саме небо і по самі котики.
О, як було нам весело, як весело!
Жили ми на горищах і терасах.
Усе махало крилами і веслами,
і кози скубли сіно на баркасах¹.

«О, як було нам весело, як весело!» Легко і весело. Дружби, дражнилки, сварки, бійки. Перше оспівдання — коли красень Женя і товстий Юра, що сиділи на задній парті прислали спільну записку: «Ліно, ми тебе любимо!» І дитяча мрія про політ. Одного разу вона обернулася стрибком із великої вишки: так, як це робили досвідчені стрибуни-плавці, склавши руки перед собою. Того разу Ліна мало не потонула, вже і різнокольорові кола перед очима попливли. Але нічого, обійшлося — випірнула.

Іншим разом мрія про політ поєдналась із пропагованими можливостями техніки — літаки, парашути. Стрибок із парашутом? Чом же не спробувати! Ліна взяла стару мамину парасольку. Але одразу зрозуміла, що вигляд у неї неправильний — чорний. А парашути, як усім відомо, білі! Тоді обідрала непотрібну чорну тканину і обшила каркас білим простирадлом. Тепер порядок. Забралася на горище і стрибнула вниз... Забилася, звичайно, сильно. Але не плакала. Адже бабуся вчила, що прийде дід Ревило, сховає в торбу та понесе.

Так Ліна, бешкетниця і читачка, все росла, росла...

І на човнах, залитими кварталами,
коли ми поверталися зі школи,
дзвеніли сміхом, сонцем і гітарами
балкончиків причалені гондоли.
І слухав місяць золотистим вухом
страшні легенди про князів і ханів.
І пропливав старий рибалка Трухан.
Труханів острів... острів Тугорханів...²

---

¹ Костенко Ліна. Вибране. К.: Дніпро, 1989. С. 71.

² Там само.

(Так, згідно з легендами, у острова була давня історія. За однією з версій, назва його — від половецького хана Тугорхана (Тугоркана). Начебто тут наприкінці XI століття була резиденція його дочки — дружини київського князя Святополка Ізяславича.)

Але це літній пейзаж острова. А ось вам зимовий:

Труханів острів. Крига, крига, крига.
Напровесні дрейфуючий Дніпро.
Дитячий спорт — хто далі переплигне
по тих крижинах. І ні думки про
якийсь там страх. Це нам було театром.
Який глядач, поглянувши, не зблід?
Веселий час — між кригою і катером,
коли вже рушив непорушний лід.
О небезпека, програана, як гами!
Чим не фігурні танці на льоду?
І голос мами, тоскний голос мами.
І мій дзвінкий, розхристаний: — Та йду!..¹

Дитячі ігри, відчайдушні, безрозсудні. Стрибки — страшніші, ніж із парасолькою-парашутом. Невіра в те, що в світі є смерть. А тим часом її залізне колесо знову наближалося до Дніпра.

Весна 1941 була прекрасною. На день народження Ліні подарували гітару, красиво зав'язану, як годиться, оксамитовим рожевим бантом. Вона так мріяла навчитися грати на ній (як там — «дзвеніли сміхом, сонцем і гітарами»), і навіть починала вже щось бринькати. Літо теж починалося чудово. Особливо 22 червня — якраз у мами день народження. Бабуся (вона теж переїхала до Києва, продавши хатку в Ржищеві) збиралася пекти традиційний високий піріг у «чуді»². І раптом — новина про війну. Ліна принесла її від сусідів, куди побігла до подружки. Батько спочатку не повірив, розсердився — думав, дурні жарти. Взяв відро ніби по воду, пішов до колонки, перевірити ще раз. Повернувся похмурий. Усе правда — війна.

---

¹ Ліна Костенко. Мадонна перехресть. — К., Либідь, 2012.

² Як пояснює далі Костенко, чудо — «це така висока кругла форма для тіста».

ВІЙНА — ПОПЕЛИЩЕ ДЛЯ ПОПЕЛЮШКИ

Тільки Ліна не злякалася. Дитяча рішучість вимагала виходу, негайного рішення, прямої дії на відплату. *«Не бійтеся. Я сяду в літак, полечу до Берліна, прив'язу до шворки чорнильницю <...>, та як розгойдаю її над Гітлером, як розмахнусь! І прямо йому в лоб. І закінчиться війна»*¹, — втішала Ліна рідних. Але в житті все було навпаки — німецькі літаки летіли і летіли. Фронт швидко йшов до Києва, до Дніпра...

Батька мобілізували відразу. Старше начальство обларосвіти евакуювалось. У сім'ї Костенка теж був шанс, але... Приятелеві, колезі батька виділили машину на дві сім'ї. А той чи забув похапцем, чи то вирішив не морочитися (це ж Труханів острів — поки туди доберешся), але за Костенками ніхто не прийшов, не заїхав.

Є дивовижні за своєю кінематографічною виразністю опису спогади цих перших місяців війни: *«Мені було одинадцять. Йшов бій за Дніпро. Ми сиділи в окопі. Все гриміло і сипалося. Німці гатять по Дніпру, радянські по німцях, а все летить над головами у нас. По радіо передають, що бої йдуть на білоцерківському напрямку, а німці вже за горою <...> А мені ж нудно. Сидиш між дорослих, хтось плаче, хтось молиться, хтось дримає <...> Темно. Намацала якусь галузочку і вожу нею по стіні, пишу...»* Через роки Ліна Василівна не могла точно пригадати, що вона писала, але з вражаючою силою передала ті відчуття.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 130.

Мій перший вірш написаний в окопі,
На тій сипкій од вибухів стіні,
Коли згубило зорі в гороскопі
Моє дитинство, вбите не війні.
Лилась пожежі вулканічна лава,
Стояли в сивих кратерах сади.
І захлиналась наша переправа
Шаленим шквалом полум'я й води.
Був білий світ не білий вже, а чорний.
Вогненна ніч присвічувала дню.
І той окопчик —
Як підводний човен
У морі диму, жаху і вогню.
Це вже було ні зайчиком, ні вовком —
Кривавий світ, обвуглена зоря!
А я писала мало не осколком
Великі букви, щойно з букваря.
Мені б ще гратись в піжмурки і в класи,
В казки літати на крилах палітур.
А я писала вірші про фугаси,
А я вже смерть побачила впритул.
О перший біль тих не дитячих вражень,
Який він слід на серці залиша!
Як невимовне віршами не скажеш,
Чи не німою зробиться душа?!
Душа в словах — як море в перископі,
І спомин той — як відсвіт на чолі...
Мій перший вірш написаний в окопі.
Він друкувався просто на землі¹.

Одного разу вночі Ліна вийшла з окопу і побачила багнетний бій. Як люди в мовчазній люті б'ються лицем до лица, б'ють один одного в груди, в живіт, вивертаючи живу плоть. Видовище не для 11-річної дитини. Ще через кілька днів — знову «смерть впритул», але вже трохи інакше. Вони

---

¹ Костенко Ліна. Над берегами вічної ріки. К.: Радянський письменник, 1977.

тоді дісталися Ржищева. Під час найважчих боїв ховалися в льосі. А коли шум бою затих, вийшли нагору.

«Я забігла в дім моєї тітки, якраз тієї, у якої читала Амброза Бірса. У них завжди було дуже чисто, і в кухні пахло сушеними грушами. Я зайшла в кухню — а стіна біла-біла, і на ній відбитки закривавлених пальців [червоноармійця]. Яюсь так — вище і вище, ніби він ішов уже на небо. Я зрозуміла, що солдат був поранений, увійшов навзгинці, намагався піднятися і тримався руками за стіну <...> А у дворі вже грав на губній гармошці німець. А другий сидів навпочіпки серед гарбузів, і на тому гарбузі, що ходив колись по городу і питався свого роду, вирізав ножиком ім'я своєї дівчини: BERTA»¹.

І знову хочеться відзначити небанальне коло читання дівчинки Ліни — Амброс Бірс. Американський класик кінця ХІХ — початку ХХ століття. В СРСР він видавався не часто і був не на найкращому рахунку, адже погляди мав не такі ліві, як у шанованіших більшовиками Джека Лондона і Ептона Синклера. 1926 року у виданій в СРСР книжці Синклера «Мистецтво Мамони: Досвід економічного дослідження» Бірса було жорстко розкритиковано в нарисі «Знаменитий веселун»... Дуже цікавий і смисловий контекст згадки Бірса саме в цьому фрагменті спогадів Костенко. Адже американець був відомий не тільки як «веселун», сатирик-гуморист, але і як один із засновників «горору», автор «страшних» оповідань. Його загадкова смерть — 1913 чи 1914 року він безслідно зник під час мексиканської громадянської війни, ймовірно, був кимось розстріляний — зробила вагомішою другу шальку терезів його творчості. І в цьому смислі безіменний червоноармієць, який помер у будинку Ліниної тітки, мовби повторив долю Бірса. Асоціативне мислення великого поета. Навіть в інтерв'ю, підсвідомо, але Костенко назвала зовсім не випадкового учасника... І в «Записках самашедшого» (2010) вона відтворить одну з найстрашніших сцен «несмішного» Бірса — смертельне боріння людини з невидимим чудовиськом на вівсяному полі. Це здасться їй найточнішою метафорою актуальної політичної ситуації в Україні.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 150—151.

Переступивши через Дніпро, фронт вирушив далі. Батько потрапив у котел під Лохвицею. Шпиталь, у якому він був інтендантом, розбомбили. Його командир — застрелився. А батько повернувся до сім'ї.

У німецьку окупацію жилося важко, голодно. Були то на Трухановому острові, то в Ржищеві. Часто доводилося ходити по селах, міняти речі на їжу. Ось вірш, біографічно цінний точною географічною прив'язкою. Корчувате — село на березі Дніпра. Але літературно — ще ціннішою психологічною напругою. І тут теж є нудьгуючий окупант зі зброєю в руках.

У Корчуватому, під Києвом,
рік сорок другий, ожеледь, зима.
Маленький цуцик п'ятами накивує.
Знічев'я німець зброю підніма.
І цілиться. Бо холодно і нудно
йому стоять, арійцю, на посту.
А навкруги безсмертно і безлюдно,
бо всі обходять німця за версту.
Лишає мить у пам'яті естампи.
Ворона небо скинула крильми.
Вже скільки снігу і подій розтануло
там після тої давньої зими!
Вже там цвіли і квіти незліченні,
вже там і трасу вивели тугу.
...А все той німець цілиться знічев'я.
...А все той песик скімлить на снігу¹.

Крижаний холод зими, крижаний страх війни. Цілиться німець знічев'я. Але не стріляє (все ж Третій рейх першим із країн світу ухвалив закон про дбайливе ставлення до тварин). І ось ця пауза, це підмерзле питання (вистрелить? ні?) тримає в напрузі більше, ніж можлива сумна історія про застреленого песика.

І ще один поетичний трилер — «Смертельний падеграс». Описавши широкими, космічного розмаху мазками різні види танців, поете-

---

¹ Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 109.

са підходить до суті. Теж вселенської, тому що життя кожної людини дорівнює всесвіту.

...Доріг війни смутні подорожани,
ми знали інший — танець бездоріж.

Десь труп коня вмерзає в сизу осінь.
І смерть впритул до мене підступа.
А я іду. А я роблю наосліп
на міннім полі обережні па.

Півкроку вбік — і все це піде прахом.
І цілий всесвіт вміститься в сльозу.
Дрімотні міни — круглі черепахи —
в землі шорсткій ворухатся, повзуть.

О піруети вимушених танців!
Хто йшов по полю мінному хоч раз,
той мимохить і на паркетних глянцах
пригадає смертельний падеграс¹.

Знову — напруження вищого ґатунку. Тепер — дзвінкий страх зробити невірний рух. І знову ми мерзнемо разом із героїнею. Холодна пізня осінь. Просто фізично хочеться зігрітись.

Автор дарує нам цю можливість у вірші, що починався так сумно і темно.

Колись давно, в сумних біженських мандрах,
коли дитям я ледве вже брела,
старі хатки в солом'яних скафандрах
стояли в чорних кратерах села
<...>
Чужі оселі... Темний отвір хати.
Ласкавий блиск жіночої коси.

---

¹ Костенко Ліна. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012, С. 85.

А потім довго будуть затихати
десь на печі дитячі голоси.

Уже сидиш зі жменькою насіння.
Уже привітно блима каганець.
Уже в такому запашному сіні
в твій сон запрягся коник-стрибунець!

І ніч глуха. І пес надворі вие.
І світ кривавий, матінко свята!
Чужа бабуся ковдрою укриє,
своє розкаже, ваше розпита.

І ні копійки ж, бо не візьме зроду,
бо що ви, люди, на чужій біді?!.
А може, то в душі свого народу
я прихилила голову тоді?¹

Спокійний нічліг і жменька насіння — межа мріянь для дитини у воєнну пору. Втім ні, бували і вищі сильні мрії: «Всі ми про щось мріяли у дитинстві. / Хто про іграшку, хто про казкові пригоди. / А я — щоб мати до ранку не збожеволіла. / Вперше казку про Попелюшку я почула на попелищі»².

З цього обпаленого вогнем дитинства у Ліни залишилося ще одне дивовижне враження. Полум'я над палаючими хатами — високе, створює шалене завихрення, як те, що пізніше вона побачить над кипарисами, які так любив зображувати Ван Гог³.

Білий Фенікс, неспалимі риси!
Тільки — бомба з думкою відра.
...В пам'яті вогненні кипариси
хияляться у сторону Дніпра.

---

¹ Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 172.

² Костенко Ліна. Всі ми про щось мріяли у дитинстві. URL: <https://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-38.html>

³ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 155.

Через два роки фронт повернувся до Дніпра. І коли він покотився далі на Захід, на землю її дитинства знову прийшли мирні дні. Але потрібно було ще вижити, не потрапити під залізний каток фронту.

«Танки одгуркотіли. Ми не знали, чи вже виходити з підвалу, чи ще не виходити. І раптом почули над собою музику. І то не яку — акорди “Місячної сонати” Бетховена. Я вбігла в будинок. У кімнаті за піаніно сидів молодий лейтенант. Це грав він. Я, зачудована, зупинилася. Він повернув голову й усміхнувся»¹.

А де жити? Що там на улюбленому Трухановому острові? Гармонія «Київської Венеції» розвіялася чорним димом. Коли 1943 року Червона армія поверталася до Дніпра, Гітлер дав команду кожен оборонний рубіж тримати на смерть. А Дніпро — ріка широка, тому для захисних рубежів — зручна. Готуючись до оборони, німецьке командування вирішило зачистити Труханів острів, якій міг стати зручним проміжним плацдармом при штурмі Києва. Так 27 вересня 1943 року острівне робітниче селище перестало існувати. Німці наказали всім жителям переїхати на правий берег Дніпра. Кількох людей, які відмовилися це робити, розстріляли. А спорожніле селище спалили...

І ось воно — закінчення вірша про «Київську Венецію»:

А потім бомби влучили у спокій.
Чорнілі крокв обвуглені трапеції.
А потім повінь позмивала попіл
моєї дерев'яної Венеції².

І знову попіл, попелище для Попелюшки...

Після війни спалене селище вирішено було не будувати знову, а зробити замість нього зелену зону, виключно — місце відпочинку.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 153.

² Костенко Ліна. Вибране. К.: Дніпро, 1989. С. 71.

КУРЕНІВКА, ВРУБЕЛЬ І ТИЧИНА

Сім'я Костенків оселилася на Куренівці. Мама, яка викладала хімію в школі, винайняла дві кімнати в будинку на Куренівці. Жили над мальовничим яром — навпроти Кирилівської церкви, тобто тепер уже візаві з Врубелем.

У країні було багато покалічених людей, інвалідів. Ліна допомагала їм, була капітаном тимурівської команди. Також ставили вистави для підшефного шпиталю. У пушкінській «Полтаві» Костенко грала... Мазепу. Просто тому що виявилася найвищою в класі. Влітку їздили на сільгоспроботи в колгосп. Там навчилася в'язати снопи, вчилася їздити верхи. Одного разу кінь поніс її, але хлопці встигли перехопити його.

Навчання Ліна продовжила в куренівській 123-й школі. До дошки її на перших порах не викликали. Після пережитих стресів деякий час вона не могла відповідати урок, замикалася. Коли ж Ліна писала контрольні з мови, вчителька попервах стояла над нею, стежила, щоб писала слова повністю. Ті у неї «спотикалися», склади в них «перескакували» з місця на місце. Через війну дівчинка пропустила два роки. І 1945 року навчалася тільки в 6-му класі. Зате часто ходила в бібліотеку, за якою так скучила. Навчалася начитана Ліна добре. Читала — все більше. У бібліотеці її звично зустрічали: «О, наша дівчинка прийшла! Підставляйте сходи». Ті книги, що на нижніх полицях, вона вже перебрала. І хотілося все вище, вище. У 15 років Костенко читала Платона, Аристотеля, Гельвеція, Дідро, Руссо, Вольтера, Канта.

Того ж року український комсомол провів конкурс дитячої творчості на тему війни. Ліна була серед переможців. А один її вірш, найбільш

«правильний», надрукували в піонерській газеті «Зірка». Так вона вперше пережила свої «хвилини слави». Листи читачів із захопленими відгуками переповнювали їхню поштову скриньку. Писали не тільки жовтенята, піонери, а й голови колгоспів. Ліна продовжувала писати вірші, але вони якось усе далі відходили від соцреалістичної правильності — їх не хотіли друкувати. Мама засмучувалася: «У тебе ж був такий талант! А тепер тобі ніхто не пише!» І тільки бабуся її завжди підтримувала: «Та вона ж наша голубонька».

А коли школу №123 відвідав Павло Тичина, який був тоді комісаром освіти Української РСР, керівництво школи попросило Ліну підготувати особливий подарунок, по-дівочому зворушливий — рукописний збірник її віршів. На його титульній сторінці написано «Вибрані вірші уч. 6-го кл. 123-ї школи м. Києва Костенко Ліни». А на другій сторінці зошита — напис, обрамлений старанно вималюваним українським орнаментом: «Присвячую народному комісару освіти УРСР, академіку Павлу Григоровичу Тичині з нагоди відвідування ним 123 с. школи міста Києва. Ліна Костенко». (Охочі й сьогодні можуть ознайомитися з цим артефактом у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України).

Не освоївши як слід гітару, Ліна все ж таки дуже любила музику. У 15—16 років пішки ходила від Куренівки до філармонії, щоб послухати класику, подивитися на диригентів. А тодішні літні концерти в Маріїнському парку («вечір, схили Дніпра і музика») Ліна називала чарами.

...Після війни Василя Костенка знову заарештували. Він тоді працював на заводі, жив окремо, в робочому гуртожитку. Але про всяк випадок чекісти заїхали з обшуком і на Куренівку. Знайшли крамольну тоді «Боярину» (напівзаборонена в СРСР драматична поема Лесі Українки, події якої розгортаються в часи Руїни на Лівобережній Україні та в Москві). Конфіскували її і... бабусину швейну машинку «Зінгер», яка завжди була джерелом прибутку. Батькові дали десять років. Кажуть, на суді він поведився досить зухвало, відмовився від адвоката, а почувши вирок, сказав: «Вашим червоним прапором тільки биків лякати».

Голод 1946—1947 років запам'ятався Ліні, як щось страшне. Дівчатка-однокласниці часто не приходили до школи. У багатьох сім'ях люди пухли від голоду. Розповідали, що до Києва приїхав сам Лазар Кагано-

вич — відкривати спеціальні лікарні, щоб люди не помирили просто на вулицях. Жінкам Костенко якось удавалося перебиватись. Бабуся змайструвала ручний млин, на який молола добуте десь зерно і робила затирку. Також допомагав мамин брат, відомий вже хімік, який повернувся з війни (в спеціальних хімічних військах він пройшов від Сталінграда до Потсдама, бачив Берлін у бінокль). Загалом вижили.

Іспити за один клас дівчина здала екстерном. І при цьому закінчила середню школу із золотою медаллю. Тепер вона могла вступати, куди хотіла, без іспитів. При всій любові до літератури, поезії Костенко все ж... подала документи на філософський факультет Київського університету. У піднесеному настрої йшла вона туди, але не побачила свого прізвища в списку зарахованих. Замість цього висів папірець, який повідомляв, що Л. Костенко потрібно зайти до спецчастини університету.

Там її зустрів жовчний брюнет із професійно чіпкими очима. Він був у цивільному, але при цьому — в чорних блискучих крагах. Відповідь його була короткою: «Таких, як ви, ми не приймаємо». Вона йшла додому, не тямлячи себе від образи: *«Що значить — таких, як я? Мені вісімнадцять років. <...> Яка ж я — така? Що в мене батько репресований? У багатьох репресований. То що, нам усім не вчитися? <...> Я відчувала смертельну образу»*¹. (Минуло багато років і десятиліть, а Костенко досі пам'ятає той день, їй і нині важко переступати поріг Київського університету. Вона прекрасно пам'ятає прізвище того «інсекта в крагах», але не хоче називати його. Береже почуття його дітей, онуків. Якщо вони є, якщо вони не такі, як він).

Через рік вона вступила подалі від столиці — до Чернівецького університету. Але не змогла там вчитись, бо не було на що жити. Батько репресований, а мамина зарплата виявилася занадто маленькою, щоб прогудуватися так далеко від дому. Одного разу вона знепритомніла просто на вулиці. Коли її привезли до лікарні, уважно оглянули і поставили діагноз, призначивши лікування: «Голодна непритомність. Дайте їй яблуко».

Ліна повернулася додому до Києва, працювала лаборанткою хімкабінету в школі. 1949 року вступила до педагогічного інституту на філологію.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 156.

І то — лише за протекцією (незважаючи на те, що була відмінницею). Ліну окремо попросили поводитись акуратно, щоб нікого не підвести. Навчання в педінституті радості не приносило — нудно, «і навіть старослов'янський "ять" був настояний на ідеології». Студентка Костенко часто тікала з лекцій до Ботанічного саду з найповажнішої причини — збирати яскраве осіннє листя. Одного разу під час такої втечі зустрівся декан. Нічого не залишалось, як привітатися. І йому нічого не залишалось, як кинути у відповідь: «Добрий день!» Зате чим гарні були аудиторії педінституту — з вікон видно Володимирський собор. Ліна якось так заслухалася звучанням його дзвонів, що викладач марксизму-ленізму поставив їй «трійку». Це була її єдина «трійка» в житті¹.

Тим часом не філологія, а саме література тягнула її все більше — Костенко почала ходити до літературної студії при журналі «Дніпро», де з молоддю працювали Андрій Малишко і Микола Руденко.

Вона народилася день у день із Максимом Рильським, тільки 35 років по тому. Такими збігами мало хто нехтує, а вже поетичні натури — тим більше. 1951 року вона написала йому листа зі своїми віршами. Живий, точніше залишений живим класик відповів, що автор талановитий, але такі вірші друкувати не можна — через їхній песимізм: «Погляньте ж бо, яке життя буває навкруги». Заодно він попросив детальніше розповісти про себе.

У відповідному листі Костенко добре описала, як із раннього дитинства зароджувалась і міцніла в ній поезія:

«Вірші почалися давно, ще як було мені років 5. Мугикала тихенько про все на світі і страшенно соромилась. А звідтоді, як дізналася, що й китаїці так співають, — соромитися перестала. <...> В найкоротший час було остівано все, а потім я почала розширювати грані мироздання, роблячи неймовірно для свого віку вилазки — до Дніпра, в кручі та на базарну площу. А як навчилася писати, була моєї бабусі ще гірша морока. "Що мені лялька, — бубоніла я кожного ранку. — От якби мені паперу-бумаги".

---

¹ Ліна Костенко: «Навіщо нам змінювати українську мову російським матом?» Дзеркало тижня. 23 вересня 2011. URL: https://dt.ua/CULTURE/lina_kostenko_navishcho_nam_zaminyuvati_ukrayinsku_movu_rosiyskim_matom.html

Років у 8 напала на мене безвихідна серйозність. Зопалу "осмислила" якусь проблему (ледве чи не перпетуум-мобіле) і написала вірші рядків на сорок. <...>

Потім переклала казки та поеми Пушкіна. Труд був капітальний, але переклади — ніде правди діти — кульгали на обидві.

<...> Далі — починається війна. Я багато бачила і мало розуміла. Розуміння прийшло пізніше. А це значить — перемучитися двічі. <...>

Про вірші свої скажу одне: перлини — хвороба мушлі. Так буде правильно?»¹

Тим часом літературне коло її знайомств розширювалося. Молоду, струнку, видну дівчину пам'ятали не тільки за пишну шевелюру і горду поставу, а й за вірші. З різних сторін їй радили одне і те ж. Знайомий харківський поет Володимир Федоров написав у листі: «Та що ти мучишся? Вступай до Літінституту». Те ж саме говорили земляки, друзі Наума Коржавіна, теж киянина, який давно вже поїхав до Москви.

Думати про те, щоб залишити рідне місто, Україну було нелегко, але... В ідеологічному смислі тиск партійного преса в «столиці союзної республіки» Києві був великий. Адже тут, на відміну від Москви, крім звичайного набору радянських страхів висіло ще тяжке обвинувачення в «буржуазному націоналізмі». Досить нагадати, що 1947-го почалося цькування Максима Рильського, 1951 року — гоніння на Володимира Сосюру (За «Любіть Україну», вірш, написаний іще 1944-го). У літстудії, куди ходила Ліна, бували ідеологічні нагінки (націоналізм!) за, скажімо, вишиванку в юнаків і заплетену косу в дівчат. І, як ще вона дізналася, в Київському університеті, зокрема на журфаку, прокотилася хвиля арештів.

Ліна зважилась — і надіслала свої вірші на конкурс до московського Літературного інституту ім. Горького.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 402.

ЛІТІНСТИТУТ. МОСКВА. ПЕРЕДЕЛКІНО.

Її вірші пройшли великий конкурс, і Ліна вступила до Літінституту. Без рекомендацій і протекцій (це вже потім, заднім числом буде зроблено рекомендацію від українського відділення Спілки письменників). А значить, потрібно переїжджати з Києва до Москви — на навчання.

Це був 1952 рік — страшнуватий, непередбачуваний останній рік життя диктатора. Але після арешту батька, після окупації та фронту, що двічі пройшов через Київ, їй важко було чимось налякати. А порадувати, надихнути — було чим. Їй 22 роки. Вона багатонадійна і вже відчуває силу свого слова. З нею — її талант. А перед нею — велика Москва, сховище наук і мистецтв: театри, музеї, бібліотеки. На питання про найяскравіше враження від Москви тих років Костенко відповідала: «Театр. Дивовижні актори старої школи». Особливо запам'ятались Охлопков, Мордвинов. Ліна ходила до театру майже щовечора. Обговорити побачене було з ким, сусідка по кімнаті — театрознавець. Та тут ще літінститутівців прикріпили до їдальні, розташованої поруч із театром ім. Пушкіна. Обідають студенти — раптом на тобі, після репетиції впливає в їдальню Марія Стюарт у всьому своєму королівському вбранні.

Але не театром єдиним. Ходили на великих музикантів: Ростроповича, Ойстраха, Ріхтера, Черни-Стефаньску (польська піаністка, багато гастролювала по світу). Плюс, звичайно ж, музеї, галереї — Третьяковка, Пушкінський музей (туди після ліквідації 1948 року держмузею нового західного мистецтва було передано значну частину його шедеврів — Мане, Ренуар, Дега, Моне, Ван Гог, Іоген, Сезанн, Матісс, Пікассо).

І не тільки живопис. «*Льоня Жуховицький (товариш по навчанню в Літінституті. — Прим. авт.) завжди мав якісь культурні проекти. То водив нас у майстерню Коньонкова, то до Ерзі. Це були дуже різні скульптори. Згадати хоча б їхні автопортрети: величавий епічний Коньонков і Ерзя, що, мов сліпець, обмацує простір перед собою*»¹. Так, напередодні сталінським емісарам вдалося досягти великого успіху за кордоном, умовивши переїхати в СРСР великих скульпторів: 1945 року зі США — Сергія Коньонкова; 1951-го з Аргентини — Степана Ерзю (від народження Нефьодов, але він узяв прізвище Ерзя, щоб підкреслити свою приналежність до цього угро-фінського субетносу). Тоді зафрахтували спеціальні пароплави, які перевезли додому всі їхні скульптури. У Москві майстерні з їхніми роботами було відкрито для відвідування.

Але ідеалізувати ту Москву не варто. Деталі буття періодично нагадували, в якому місті якої країни ти перебуваєш.

«Пам'ятаю момент. Ішла по вулиці Горького (нині — знову Тверська. — Прим. авт.). Вулиця широка і на ту пору якась пустельна. І раптом мчить чорна урядова машина, — мабуть, туди, до Кремля. Вона так страшно мчала. Повз Юрія Долгорукого. Аби хто не одскочив, змела б усіх на своєму шляху. Я відчула холодний посвист імперії. Це було дуже гостре відчуття. Не Москви не любиш, а системи»².

До Літературного інституту імені Горького, де вчилася Костенко, приходили по-різному. Хто — завдяки таланту, а хтось і за партійною рознарядкою. Люди були «з усіх усюд»: не тільки радянських республік, а й країн «соціалістичного табору». Тоді, на початку — середині 50-х, до Літінституту рік за роком, хвиля за хвилиною, вступило безліч надзвичайно і різноманітно талановитих людей. Поети старшого віку — Паруйр Севак, Роберт Рождественський, Євген Євтушенко, Візма Белшевіч. Поети молодші — Геннадій Айгі, Белла Ахмадуліна, Юнна Мориц. А ще — Фазіль

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 162.

² Там само, с. 164.

Искандер, який перевівся сюди з бібліотечного інституту; новеліст Юрій Казаков; три однокурсники Анатолія, що стали прекрасними прозаїками — Кузнецов, Гладилін, Приставкін.

В одному з інтерв'ю, яке вона дала «Литературной газете» декілька років потому, Костенко згадала, зокрема, таких своїх товаришів по навчанню: Роберт Рождественський, Фазіль Искандер, Юнна Мориц, вірменський поет Пауйр Севак, Наум Коржавін, прекрасні поетеси з Прибалтики.

Цікаво читати спогади, інтерв'ю цих людей — текст іскрить, від нього можна підзаряджатись. А щоб зрозуміти, хто чий однокурсник, потрібно скласти таблиці, схеми. Але все одно починається плутанина. І не тільки тому, що пам'ять підводить, хтось ішов (або його «йшли»), а потім відновлювався. Просто курси перемішувалися, майже до нерозрізнення — більше, ніж у звичайних інститутах. Адже в тих — осягнення наук по сходинках, від першого курсу до п'ятого. Тут же інша річ: поезія, проза, література, в кінцевому рахунку — талант, який не можна вкласти, якому не можна навчити. Можна лише щось підправити, направити. І то — дуже обмежено.

Партою, навчанням, робочим столом для них ставала будь-яка компанія, в якій вони збиралися. Про це літінститутське змішування з радістю згадують буквально всі його колишні студенти. Ось, наприклад, слова Анатолія Приставкіна: «Коли зімкнулися курси — старші й молодші, то вийшло дивовижно творче ядро. Ми були цікаві одне одному, хотіли дізнатися одне про одного більше»¹.

А ось вірші Костенко — про те ж саме:

Ще всі живі. Цитуємо поетів.
Ми ще студенти, нам по двадцять літ.
Незрячі сфінкси снігових заметів
Перелягли нам стежку до воріт.

Про те, та не про те. Тут у молодій радості богомної ватаги можна знайти і тривожні нотки — снігові сфінкси, перегородивши стежку до во-

---

¹ Галина Вайгер. «Мост через времена». Последнее интервью с Анатолием Приставкиным. URL: <https://www.primir.ru/most-cherez-vremena-poslednee-intervyu-s-anatoliem-pristavkinym/>

ріг. Утім, це, напевно, найнепокійніший образ у «Підмосковному етюді». У ньому описано лижну прогулянку до Переделкіно, письменницького селища, де в гуртожитку (колишніх літфондівських дачах) поселили студентів, майбутніх літераторів. Етюд важливий для розуміння світовідчуття Ліни-студентки, так що варто навести його повністю, замінивши на крапки вже цитований четвертий чотиривірш.

По двійко лиж — і навпростець лісами,
в сніги, у сосни, в тишу — без лижні.
Сполохать ніч дзвінкими голосами,
зайти у нетрі, збитися — аж ні!

То там, то там над соснами димочок,
і в крижаних бурульках бахромі
стоїть такий чудесний теремочок —
друбок бурштину в кружеві зими!

Там Пастернак, а там живе Чуковський,
а там живе Довженко, там Хікмет.
Все так реально, а мороз — чукотський,
а ми на лижах — і вперед, вперед!

.....

Зметнеться вгору білочка біженка.
Сипнеться снігом, як вишневий сад.
І ще вікно світилось у Довженка,
як ми тоді верталися назад.

Ще нас в житті чекало що завгодно.
Стояли сосни в білих кімоно.
І це було так просто і природно —
що у Довженка світиться вікно...¹

---

¹ Костенко Ліна. Підмосковний етюд. Вибране. К.: Дніпро, 1989. С. 106.

Так, близькість, доступність — не амікошонська, але душевна — живих класиків (у гості до студентів приходили найзнаменитіші, крім названих — Луї Арагон, Анна Зегерс, Джон Апдайк), звичайно, вражала юного поета: простягни руку, торкнешся. Але світло у вікні для неї — одне. І воно — від віконця Олександра Довженка, універсального українського генія.

Вона тоді встигла трохи поспілкуватися з ним. Але не в Переделкіно, а на московській квартирі, куди прийшла разом із однією київською кіно-сценаристкою. Довженко говорив з Ліною виключно українською, попросив прочитати її вірші. Почувши їх, запрошував заходити в гості, на його дачу в Підмосков'ї. Тому пробігаючи повз неї на лижах, вона дуже жваво уявляла її господаря. Але зайти — соромилася, вважала, що вірші її ще не настільки хороші. Та й просто відкладала через молоде нерозуміння цінності часу. Все думала — ось наступного разу... А потім плакала, коли восени 1956 року дізналася, що Довженко помер. Не встигла...

Хоча — чи так усе просто, чи не спрощуємо ми ситуацію, кажучи про винятковість «вікна Довженка»? Уявімо, талановита дівчина, українка, в столиці радянської імперії. Навчання багатомовних студентів, «від поляків до якутів, від чехів до туркменів, від прибалтів до Кавказу, плюс один курд і один калмик», іде російською мовою. Семінар у Костенко веде російський поет. І пізнає вона в тому інституті тонкощі слова російського, а не українського. Дружина і однокурсниця Різдвянського Алла Киреева якось сказала про це (не без тіні національно-культурних ревнощів): «Ліна Костенко з нами вчилася і була, між іншим, однією з тих, хто російські диктанти писав на п'ятірки»¹.

Може, з її творчою, поетичною ідентичністю в ті московські роки було не так уже й просто. Саме про це згадував Микола Руденко в розділі «Смерть Сталіна» (книга спогадів «Найбільше диво — життя»), що мешкав у ті дні в Москві на Красній Пресні:

«До нас завітала Ліна Костенко, яка вчилася в Літературному статуті (так у Руденка. — Прим. авт.) імені Горького. Не дивно, що вона шукала

---

¹ Юлія Пятецька. «Евтушенко считал первым поэтом себя, Вознесенский — себя...». Інтерв'ю з Аллою Киреевой. Газета «Будьвар Гордона». 9 лютого 2006. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s6_3154/1915.html

знайомства серед московських поетів: Ліна писала тоді російською мовою. Вона й цього разу читала саме російські вірші. Правду кажучи, хоч були вони не гірші від багатьох віршів, які друкувалися в московських журналах, чогось свого, самобутнього в них не було. Вірші як вірші, грамотні, розумні, ними можна навіть заслужити прихильну рецензію, та вони не тільки нездатні були створити погоду в поезії, але й просто запам'ятатися. Пригадую, ми вийшли з Ліною на вулицю й пішли Красною Преснею. Про поезію не розмовляли, на черзі були якісь інші теми. Та ось я наважився запитати Ліну:

— А українською мовою ви пишете?

— Інколи пишу, — невпевненим голосом відповіла вона.

— А ви могли б прочитати хоч кілька українських віршів?

— Ну, спробую.

І Ліна почала читати вірші, які потім увійшли до її першої книжки “Проміння землі”. Я відразу ж відчув, що це далеко не пересічна українська поетеса, і саме українська, а не російська. Коли я висловив ці думки Ліні, вона іронічно посміхнулася:

— Ви перебільшуєте значення цих віршів. Я пробувала подавати їх до журналів — ніхто й уваги не звернув.

Я вмовив Ліну, щоб прислала українські вірші мені. Вона пообіцяла¹.

Доцільне й важливе уточнення. Ми так давно знаємо Костенко — впевнену в собі, сильну, стійку; ми настільки любимо її рядки, гармонійні, точні, немов формули самого буття, що насилу можемо уявити таку Ліну — дівчину двадцяти з чимось років, що тільки починає розбиратися в собі. Лише вчиться обходитися з укладеною в ній поетичною силою. Але пам'ятаючи про таку Костенко, впізнаючи її риси в карбованому профілі нинішньої Ліни Василівни, ми любимо і розуміємо її більше. Тому що саме слабкості роблять людину живою і сильною.

А ще — наскільки повніше і глибше можемо ми в такому разі зрозуміти фінал знаменитого есе Костенко «Геній в умовах заблокованої культури», написаного переломного 1991 року:

---

¹ Руденко Микола. Найбільше диво — життя: Спогади. Київ, Едмонтон, Торонто. Видавництво Таксон, 1998. С. 214.

«Геній Лесі Українки затерп у кігтях імперії, котра ніколи не допускала, щоб магістралі духу проходили через її “западніе губернии”. Там повинна була бути глушина. Тубільці не можуть мати генія. Сумно і м’яко сказала про це Леся Українка: “Моя помилка в тому, що я народилась у волинських лісах”. І це сказала Леся, що так любила свої волинські ліси! Але річ у тім, що ця любов теж заблокувала її. З ненависті можна вирватися, а з любові ні. Любов приковує.

Тяжке становище генія в нашій літературі. Але в цьому становищі є і свої радощі, може, найголовніші для поета. Хай його не знає світ, хай переслідує влада. Але де, в якій високорозвинутій незаблокованій літературі несе народ свого поета, як свічку в страсний четвер крізь століття?

Це розуміла Леся Українка, це додавало їй сил.

І це не помилка, що вона народилась у волинських лісах. Народ не міг помилитися. Саме така поетеса повинна була народитися у волинських лісах, саме її геніальність ось уже скільки років іде і в корінь, і в крону, і в цвіт, і в плід української культури»¹.

Шістдесятилітня Ліна Костенко писала про «континентальний геній» Байрона і геній Лесі, приречений не стати таким, настільки проникливо, тому що в ній жила (і живе) та 23-річна лижниця з переделкінських лісів, та співрозмовниця Руденка на Красній Пресні. Неспокійна і ще не до кінця впевнена в тому, якою мовою їй писати: рідною/природженою чи всеохопною/імперською?

Сніговий сфінкс, однак, не зумів схопити її своїми кігтями і не зміг перекрити їй стежку до будинку. Але ж лапи північного сфінкса можуть, як у кішки, бути не тільки кігтистими, але м’якими, ніжними. Якийсь час у Ліни Костенко було прізвисько «наша Ахматова», «українська Ахматова». Ось воно — солодкоголоسة муркотіння імперської сирени. Простенька рима Горенко—Костенко для когось могла б стати натяком на можливість іншої долі... Але з Костенко так не сталось і статися не могло. Її український магніт був надто сильний.

---

¹ Костенко Ліна. Геній в умовах заблокованої культури. Літературна Україна, 26 вересня 1991.

До речі, під час навчання в Літінституті відбулася ще одна зустріч із Павлом Тичиною. Розмова не була довгою. Він запитав шанобливо: «Чого вам бракує з Батьківщини?» Вона відповіла коротко: «Мови». Після цього їй до Москви почали надходити передплачені українські літературні видання.

У цілому Костенко відзначала, що ставлення до української мови, культури у її однокласників було нормальне. А ось із деякими викладачами бувало складніше.

* * *

І ще — відзначимо окремо, що в наданих раніше списках «зірок» московського Літінституту — відразу четверо киян: Наум Коржавін, Ліна Костенко, Анатолій Кузнецов та Юнна Моріц. При цьому Костенко і Моріц були подругами. А Коржавін до них часто заходив:

«Але в інституті я спілкувався не тільки з членами нашого семінару. У гуртожитку, але не в підвалі, а у дворі ліворуч жили дівчата. Серед них мої землячки — моя давня знайома, приятелька Рітика (тобто Ріталія Заславського, теж киянина, він закінчить Літінститут, семінар Іллі Сельвінського, тільки 1962 року. — Прим. авт.), незабаром відома українська поетеса Ліна Костенко та її подруга, з якою я тоді тільки познайомився — Юнна Моріц. Заходив я до них досить часто — завжди, коли бував у інституті й поблизу — просто погомоніти. Познайомився і потоваришував я і з другом Ліни, польським письменником і теж нашим студентом Єжи Пахльовським, а через нього і з польським поетом Вітеком Ворошильським (польський поет, прозаїк, багато перекладав із російської мови, з часом — відомий дисидент. — Прим. авт.) і його дружиною Янкою¹.

Кияни в Москві — справжнє літературне сузір'я, яскраве і сильне. Але наскільки ж різними виявились їхні подальші долі. Анатолій Кузнецов помер рано — в 49 років у Лондоні, від наслідків інфаркту. А ось Юнна Моріц та й Наум Коржавін у своєму довгому житті з часом стали на сторону ім-

---

¹ Коржавин Наум. В соблазнах кровавой эпохи. Т. 1. М.: Захаров, 2005.

перського центру, більш-менш чіткого неприйняття українства і України. При цьому як Батьківщину вони сприймали не Київ, не Україну, а СРСР і найбільший його осколок — Росію. Київ же — так, просто випадкове місце народження...

Так, сумно порівнювати долі чотирьох киян — випускників Літінституту. Лише двоє не піддалися імперській спокусі, не протиставили себе вороже Україні. І лише одна пішла в українську літературу.

Тому тягне пофантазувати в душі альтернативної історії. Ах, якби українське керівництво 1917-го менше займалося теорією федералізації, а більше — практикою армієбудівництва. Ах, якби 1918-го Українську державу не було розідрано лівими та правими, а знайшлась золота середина, рятівний центр, який об'єднує всіх (як це було в Польщі, Литві, Латвії, Естонії). Ах, якби 1919-го було менше отаманщини, менше віри лівому популізму, а більше холоднокровного розрахунку у виборі союзника (яким тоді могла бути тільки Антанта; ну чому в Польщі, Литві, Латвії, Естонії, які зуміли відстояти свою незалежність, це добре розуміли, а в нас — ні).

Ми сумуємо, і це зрозуміло, стосовно нашого «розстріляного відродження». Але якби у нас у 1920—1930 роках була Українська республіка, а не недо-Українська РСР, то народжені в цей час громадяни були б її патріотами — і її літераторами. Як це було, незалежно від етнічного походження, з тими, хто народився і дорослішав у другій Речі Посполитій.

З цього виходить, що Юнна Моріц і Наум Коржавін — це ж теж наші втрати. Наші втрачені класики. Так! Вони могли бути діамантами української літератури нарівні й поруч із Ліною Костенко. А стали — джерелом антиукраїнських висловлювань різного ступеня рідкості.

Буде страшенно прикро і просто жажливо, якщо ми повторимо помилки тих років нині. У такому разі через десятиліття ми, наші діти і внуки, знову сумуватимуть стосовно зрад, «зрад» і втрачених шансів, читаючи вірші наших рідкісних геніїв, таких, як Ліна Костенко: «І як за сонцем повертає сонях, / Так довго вслід чомусь дивились ми. / А що такого? Підлітки на конях... / В маєтку гетьмана... Івана Сулими...»¹

---

¹ Костенко Ліна. В маєтку гетьмана Івана Сулими. Антологія української поезії ХХ століття. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. С. 608.

НАВЧАННЯ. СВОБОДА І НЕСВОБОДА

Повернімося, однак, у 50-ті роки.

Жили студенти, майбутні «літературні працівники» (саме такий запис робився в дипломах випускників) у гуртожитку в підмосковному Переделкіно. А на навчання їздили в центр міста — на Тверський бульвар.

Чого і як учили там у ті часи? Ліна Василівна і в зрілі роки прекрасно пам'ятала кращих зі своїх педагогів. Валентин Асмус — *«видатний філософ, історик філософії і теоретик естетики, неповторна особистість»*. Відомий пушкініст Сергій Бонді. Віктор Шкловський — *«носій ексклюзивних і втаємничених кодів культури»*. *«Завжди по-юнацьки натхненний старий професор [Павло] Новицький»*. Валентина Динник-Соколова, *«знавець французької літератури, медієвіст, красива й інтелігентна жінка, казали, що в неї були закохані і Блок, і Єсенін»*¹.

Хороші спогади про стилістику викладання в Літінституті залишив Анатолій Кузнецов:

«Лібералізація тоді проявилась і у викладанні. 1954 року ми починали вивчати історію за сталінським “Коротким курсом історії ВКП(б)”, але до кінця мого навчання він кудись тихо і непомітно зник. Мовознавство ми проходили спершу тільки за геніальними працями товариша Сталіна в цій галузі, але під кінець не тільки ці праці, але саме ім'я Сталіна зникло з ужитку. Ми, як гоголівські бурсаки, довбали напам'ять євангеліє

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 160.

радянської літератури: статтю Леніна "Партійна організація і партійна література", а й у вчителів і у довбальників була при цьому іронія в очах. З іронією ж в очах професори так роз'яснювали бездонну мудрість іншої основоположної статті Леніна "Лев Толстой, як дзеркало російської революції", що у мене, наприклад, на все життя залишилося до неї почуття сумної огиди¹.

Отже, перший прийом — іронія в очах під час викладу відвертої радянської нісенітничі, обов'язкової, однак, за програмою. Другий прийом, який дозволяв говорити правду, полягав у тому, що можна було добре, чесно, повно розбирати вищі зразки до- або нерадянської літератури. І лише наприкінці додати незмінну формулу лояльності: «Але метод соціалістичного реалізму — вище!!!»

Євтушенко схоже описував методику викладання професора, згаданого Костенко: «Знаєте, як Павло Новицький читав у Літінституті лекції про поезію Анни Ахматової, яку секретар ЦК партії Андрій Жданов раніше публічно називав покручем від монашки і блудниці? Наш професор підводив очі до стелі й говорив: "Зараз процитую вірші, пройняті гнильним декадентським духом". І любовно починав: "Звенела музика в саду / Таким невыразимым горем. / Свежо и остро пахли морем / На блюде устрицы во льду..." Потім Павло Іванович питає: "Друзі, ви знаєте, що таке устриці?" Гарзд, ми, двадцятирічні студенти, хизувалися читанням забороненої поезії, але якому ризику піддавався мудрий, всезнаючий викладач! Людям гостро бракувало відчуття свободи, і вони інстинктивно добирали його, де могли»².

Так «крізь какофонію офіційного тріску гасел і брехні» студенти дістали щеплення волелюбності, уроки майстерності, літературної техніки.

Анатолій Кузнецов іще дуже цікаво розповідав про курс «Праця письменника» професора О. Г. Цейтліна (Його описують як «сухенького, замкнутого дідка»), хоча насправді професору тоді було лише трохи більше

---

¹ Кузнецов Анатолий. На "Свободе". М.: Corpus, 2011. С. 132—133.

² Ванденко Андрей. «Заглавными буквами». Интервью с Евгением Евтушенко. Журнал «Итоги». 18 июня 2007. URL: <http://www.itogi.ru/archive/2007/25/20687.html>

п'ятдесяти). Назва звучить нудно, але предмет був цікавий і в тих умовах хуліганський. За радянських часів — і без соціальності, а з упором на особистість автора, психологічні особливості творчості. Цейтлін розбирав не ЩО, а ЯК, в яких умовах писали творці минулого: «Один любив тримати ноги в тазі з холодною водою, іншому були потрібні гнилі яблука у шухляді стола. Один писав сидячи, другий — лежачи, а третій — тільки стоячи. Одні писали вранці, інші тільки вночі. Одні чекали натхнення, до других воно з'являлось у процесі роботи, а треті його взагалі не визнавали. Лекції були розбиті на розділи: “Побутові умови письменника”, “Стіл письменника”, “Вплив місцевості на роботу письменника”»¹.

Забігаючи наперед... Про лекції Цейтліна його студенти згадують із часткою іронії. Але ось що розповідала в одному з інтерв'ю Ліна Костенко:

«Я більше “лісова” людина (І знову “ліс”! — Прим. авт.) <...> Будучи помірно комунікабельною, я завжди потребувала відокремленості. А місто цього не дає. Телефон дзвонить... І, бувало, я говорю: “Васильочок, в мене не йде строфа!”. Він виводить нашого “коня” (машину «Запорожець»). — Прим. авт.): “Поїхали!” Приїжджаємо в ліс. Іду до своїх сосен. Поступово ліс скидає з тебе весь міський шум-гам. І в тиші приходить строфа. Друга, третя, п'ята... Я повертаюся до поезії. І ми ідемо додому, переборовши мирську суєту, абсолютно щасливі!»²

Чи не правда, рядки ці мають вигляд продовження того самого циклу лекцій (і однойменної книжки) Цейтліна «Праця письменника».

Тут же варто відзначити й іншу особливість. Дитячі «сади свободи», сади Наддніпрянщини привели до появи в творчості Костенко «саду» як особливого і найважливішого топосу (визначення Пахльовської). Подібно до цього, чотирирічне перебування поетеси в Москві й особливо в Під-

---

¹ Кузнецов Анатолий. На “Свободе”. М.: Corpus, 2011. С. 36.

² Унгурия Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-quot-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

москов'ї зміцнило в її світосприйнятті топос «лісу». Раніше в Україні взагалі та у Ржищеві зокрема теж був ліс, але все ж не такий густий і частий. Узагалі порівняння топосів «сад» і «ліс» у творчості Ліни Костенко — велика, цікава тема. Але окрема.

Часто пишуть, нібито Ліна Костенко навчалась у семінарі поета Михайла Светлова (він, до речі, родом із Катеринослава, і багато працював у радянській столиці України Харкові). Можливо, це пішло від того, що широко відомою стала фотографія, на якій Светлов щось говорить групі студентів, серед яких впізнавані обличчя: Ліна з її майбутнім чоловіком, Наум Коржавін. Так вийшло тому, що Светлов був популярним керівником семінарів, і до нього частенько зазирали студенти з інших потоків.

Насправді ж Ліна Костенко працювала у семінарі Олександра Коваленкова (1911—1971). Це не дуже відомий радянський російський поет, автор фронтової лірики, в 50-ті роки захопився космічною тематикою. *«Парадокс: здається, середньої руки поет, а прекрасний керівник семінару, талановитий педагог, — згадує про нього Костенко. — Ерудит. Ми його дуже поважали»*¹.

У Коваленкова також навчалися відомі російські поети Белла Ахмадуліна, Володимир Соколов і Фазіль Іскандер, що став поетичним, іронічним прозаїком. Приходили на цей семінар і поети, які на той час Літінститут вже закінчили: болгарка Лілія Стефанова, Костянтин Ваншенкін, Юлія Друніна.

Після смерті Сталіна Коваленкова заарештували. І вся його група відмовилася здавати залік іншому викладачеві, розуміючи, що ризикує, як мінімум, відрахуванням. Але, на щастя, часи настали інші. Через три місяці Учитель повернувся, «високий, елегантний, помітно схудлий». Всі кинулися йому на шию, він мовчки розцілував учнів і сказав: «Давайте заліковки».

Це була середина 1953 року — попереду ще три роки навчання в постсталінській країні. Один цей приклад показує атмосферу Літінституту. Навіть в умовах тоталітарної держави ці люди відчували, хотіли відчувати себе вільними. Багато хто з них пройшов війну, бачив її жахи (вірші

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 160.

1943 року фронтовички Друніної разюче нагадують спогади Костенко на ту ж тему: «Я только раз видала рукопашный, / Раз наяву. И тысячу — во сне. / Кто говорит, что на войне не страшно, / Тот ничего не знает о войне»). Майже всі не з чуток знали, що таке репресії. Але все це не посилювало в них страх, а сприяло більш ранньому дорослішанню, змужнінню. І стану, описаному поетом, — «есть упоение в бою».

До того ж в інституті навчалися багато молодих людей зі Східної Європи. Так, тепер вони опинилися за «залізною завісою», але ж народились і вирости ще в тих країнах, де поняття про свободу було зовсім інше, ніж у СРСР. Костенко, наприклад, жила в кімнаті з дівчатами з Балтії — рижанками Візною Белшевіцою (поетеса) і Майєю Аугсткалною (театрознавець), естонкою Весті Паас (кінознавець). «Мої подруги рижанки одягались, як парижанки», — розповідала Костенко. До речі, в інституті навчались і репатріанти з Франції — вірмени. А батько Майї незадовго до того переїхав із Австралії. Всім цим людям не потрібно було пояснювати, що таке свобода.

Кімната Ліни Костенко жила дружно, готували національні страви по черзі. На день народження підкладали подарунки під подушку. Звичайно ж, заходили хлопці — читали вірші. І не завжди російською. Якщо своєю мовою — всі однаково слухали, бо мелодика поезії заворожує, навіть якщо не знаєш мови. Часом Ліна вишивала, принаймні вона своїми руками зробила один із головних своїх нарядів — сорочку з «космацьким взором», тобто візерунком, привезеним із Карпат, — у гарячих червоно-жовто-помаранчевих тонах із невеликим украленням чорного (забігаючи наперед — диплом вона захищала саме в цьому вбранні).

1954 року парторг попросив Ліну до 300-річчя Переяславської ради підготувати афішу до заходу з цього приводу. І вона підготувала — але написала в ній не «возз'єднання», а «приєднання». Коли ж парторг висловив претензії, вона ще почала доводити, апелюючи до хімії, що другий термін набагато точніший і правильніший.

Але повної свободи в московському Літінституті тих років, звичайно ж, не було. Горі вибірково могло торкнутися кожного. З одних канікул не повернувся студент-якут. Хлопці якось дізналися, що на допитах його катували, били, називаючи «жовтою тарілкою». Згадує Костенко й інший випадок: «Коли Сталін помер, заарештували й заслали молодого грузин-

ського драматурга Вахтанга Кварацхелію, за абсурдним звинуваченням»¹. Весь злочин Вахтанга полягав у тому, що він був племінником Берії (при тому особливих родинних зв'язків не підтримував). За це, після річного розгляду, в серпні 1954 року його з дружиною Ларисою вислали на схід (Казахстан, пізніше — Красноярський край).

До речі, про смерть Сталіна. Ліна могла загинути під час його похорону. Вона з її майбутнім чоловіком Єжи Пахльовським пішли на прощання з вождем. Але вже по дорозі зрозуміли, що не розраховали з одягом, було дуже прохолодно. Зайшли до однокурсника Єжи, утепились і пішли втрьох у довгу чергу прощатися. Було так холодно, що люди починали притупцювати, а іноді й... пускалися в танок. Черга йшла повільно, утикаючись у кордони міліції, в стіни будинків. Від довгого очікування та холоду люди злилися, звірили. Починалася штовханина, тиснява, паніка. У якийсь момент небезпечний вир мало не затягнув і Ліну, але «хлопці висмикнули мене з натовпу». Після цього вони віддихалися в якійсь підворітті й вирушили додому: «Гинути через вождя не було сенсу».

Доля відвела біду. Пізніше Ліна Василівна з повагою і часткою гумору згадувала, як у ті дні після смерті Сталіна, коли багато «державно і безглуздо ридали», поводитись її сусідка по кімнаті: «Естонка Веста Паас чистила нігті»².

То був час, коли багато хто повертався з ув'язнення. Влітку 1956 року повернувся і батько Ліни. Із заслання Василь Григорович приїхав до Москви.

«Я складала екзамени. Зустріла батька на пероні. З усіх вікон вагона на нас дивилися відчайдушні стражденні очі — тоді багато поверталися із заслання: кожен думав, як-то його зустрінуть після стількох років розлуки, чи все гаразд удома, чи його ждуть. Раділи за батька, що його зустрічають, махали нам руками з вікон. Дівчата кудись перейшли з кімнати, щоб він міг перебути у мене <...> Я складала іспити, паралельно намагаючись чимось розважити і потішити батька. Повела його у театр Вахтангова

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 163.

² Там само, с. 165.

на спектакль за п'єсою Гауптмана "Перед заходом сонця". І дуже потім жаліла: спектакль був важкий.

Фактично ми тоді вперше з ним познайомились. Я вже була доросла. Тоді він мені й сказав (з іронією. — Прим. авт.), що прожив "більшую и красочную жизнь" ¹.

Дипломною роботою в Літінституті був художній твір. Для поетів, як Ліна Костенко, збірка віршів (та сама, що незабаром вийде під назвою «Проміння землі»).

Довгі роки головою дипломної комісії в Літінституті призначали стовпів соцреалізму, таких як поет Олексій Сурков, прозаїк Василь Ажаєв. Але після ХХ з'їзду в країні багато чого змінилось. І вперше за багато років головою комісії призначили письменника, не такого радянськи офіційного — Всеволода Іванова (1895—1963). В молодості він входив до відомої петроградської літературної групи «Серапіонові брати». Потім переїхав до Москви. Опальним письменником він не був, працював у організаційних структурах Спілки письменників. Але все ж у нього був флер якоїсь загадковості, опозиційності. І багато його творів справді не було видано, вони ще довгі роки лежали «в столі». «Перед Івановим ми відчували шанобливий страх, це був величний сивий чоловік, який уособлював "зв'язок часів". Він належав до тієї плеяди письменників, із яких уже тоді мало хто залишався живим» ², — пояснює Костенко.

Тому коли їй сказали, щоб перед захистом диплома вона зайшла на кафедру творчості, де її чекає Іванов, вона відчувала деяку боязкість: «Ну, думаю, провалилась!» У кабінеті маститого письменника Ліна сіла на краєчок крісла, ховаючи каблучку, позичену «на удачу» співученицею. Виявилось, що голова комісії прочитав її диплом, і багато з нього зрозумів. Сказане ним виявилось зовсім несподіваним для автора: «Вибачте, що я вас запросив перед захистом. Може не бути більше такого випадку. Вам на Україні буде дуже важко. Я пропоную Вам після закінчення інституту на деякий час залишитися в Москві. Ми відкриваємо нове видавництво,

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 166.

² Там само.

я маю до нього пряме відношення. Видамо Вашу книгу, тоді повертайтеся. Можливо, з книгою, виданою в Москві, Вам буде легше в Києві»¹.

Ліна слухала його і не розуміла, чому їй так уже й важко буде в Києві? Вона думками була вже там. (До того ж, вагітна дочкою, Ліна збиралася народжувати її на Батьківщині). Дізнавшись, що Костенко хоче повернутися додому, Іва́нов запропонував написати рекомендаційного листа своєму доброму київському приятелю — Миколі Бажану. Але Ліна і цією допомогою не скористалася — навіщо їй хтось, вона сама все зробить і все пройде.

Після цього Іва́нов іще кілька разів заходив до Костенко в гуртожиток, хотів щось порадити, від чогось застерегти, бути чимось корисним. Але вона слухала в півуха. І лише через роки згадала і зрозуміла все, про що попереджав її «Серапіонів брат». Тоді, прийшовши на Новодівочий цвинтар і знайшовши його могилу, вона сказала: «Дякую».

Роки по тому стала відома рецензія Іва́нова на диплом Ліни Костенко:

«Дипломна робота Ліни Костенко, вірші, заслуговують, з моєї точки зору, найвищої оцінки.

Це дуже талановитий поет із великим майбутнім.

Вірші Ліни Костенко вражають своєю задушевністю, теплотою та рязкою щирістю, тією високою щирістю, яка розкриває душу людини без дріб'язкового копання, надривності, цинізму.

Я погано знаю українську мову, проте знаю її настільки, наскільки ця мова братня, наскільки я чув її поруч із собою, наскільки читав Шевченка, Тичину, Рильського і Бажана, — маючи поруч із оригіналом російський переклад: точніше було б сказати, що я не стільки знаю, скільки відчуваю українські вірші Л. Костенко, я відчуваю, що українські вірші її досконалі, а російські переклади, зроблені рукою автора, адекватні оригіналу. І ця обставина також є характерною!

3 квітня 1956 р.»²

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 167.

² «Ліна Костенко: Наедине с эпохой». Тематический дайджест Б-ки укр. лит-ры (Москва) «Личность в истории культуры». Выпуск №5. 17 марта 2010. URL: <https://studylib.ru/doc/757488/moya-1%D1%96na-kostenko---biblioteka-ukrainskoj-literatury>

Останні рядки Івано́ва повертають нас до роздумів Руденка про двомовність у московський період життя Ліни. Рецензент, який української мови по суті не знає, проте «відчуває», що її «українські вірші досконалі», а авторські російські переклади [всього лише] «адекватні оригіналу». І саме це «є характерним», причому зі знаком оклику.

Закінчивши інститут, Костенко повернулася в Україну. Рецензію до її першої збірки «Проміння землі» (1957) написав Микола Руденко і книжка «без особливих проблем вийшла у видавництві “Молодь”». Микола Данилович — людина з приголомшливою біографією, фронтовик, поет, письменник, дисидент — один із засновників Української Гельсінкської групи. Тим вище потрібно цінувати добрі слова, сказані ним про молодшу колегу, якій він допомагав видавати першу збірку: «...І в українській літературі з'явилася поетеса Ліна Костенко. Вона, мабуть, уже й забула, хто був її хрещеним батьком. Та я цього не забув. Не часто випадає старшому письменникові благословити в тяжку літературну дорогу молодого поета, який потім досягне таких поетичних вершин, на які сьогодні вийшла Ліна Костенко»¹. (Дехто, аналізуючи ранню інтимну лірику Костенко, знаходить в її ліричного героя, коханого, риси Миколи Руденка. Хто знає... У будь-якому разі та шанобливість, майже синівська — незважаючи на старшинство, — з якою він пише про Ліну, говорить про чистоту і піднесеність їхніх відносин).

Книжку було помічено читачами і критиками. І вже наступного, 1958 року вийшла друга збірка — «Вітрила»...

---

¹ Руденко Микола. Найбільше диво — життя: Спогади. Київ, Едмонтон, Торонто, Видавництво Таксон, 1998. С.214.

КИЇВСЬКО-ВАРШАВСЬКА МЕЛОДІЯ (І ТРОХИ ЩЕЦИНА)

Але ні, не хоче відпускати нас Москва. Потрібно ще повернутися до неї на кілька років тому. Адже тоді і там Ліна познайомилася зі своїм першим чоловіком.

В одному з пізніх інтерв'ю Євтушенко сказав цікаву і загадкову фразу про Костенко: «Я вчився з Ліною Костенко в інституті. До речі, як була вона в сталінські часи суворою та неприступною до будь-яких виявів вульгарності, такою і залишилася»¹. Питань декілька: до чого тут співвіднесення зі «сталінським часом»; що за незручне твердження «неприступна до виявів вульгарності». Здається, що звідси випало одне слово. І якщо його повернути, то все стане на свої місця: «Як була вона в сталінські часи суворою та неприступною, *нетерпимою* до будь-яких виявів вульгарності, такою і залишилася». А це вже можна тлумачити.

Слово «вульгарність» має кілька значень. Якщо узагальнено — то це грубість, як смакова, так і моральна. Сталінський режим, як і всякий тоталітарний, прагнув контролювати всі сфери життя, зокрема сексуальну. Тому наприкінці сталінських років і на початку відлиги сексуальна розкутість стала своєрідним виявом фронди, особливо в колі номенклатурної «золотої молоді» або нового покоління богеми. Схоже, кажучи про сувору неприступність Костенко, її нетерпимість до «будь-

---

¹ Школьная Анна. «В устах ваших политиков украинский звучит так грубо». Інтерв'ю с Евгением Евтушенко. Газета «Сегодня». 24 января 2013 года. URL: <https://www.segodnya.ua/interview/Evgeniy-Evtushenko-V-ustah-vashih-politikov-ukrainskiy-zvuchit-tak-grubo-412401.html>

яких виявів вульгарності», Євтушенко має на увазі й це, тобто неприйняття такого виду фронди, а не тільки бездоганий художній смак.

Наївно було б ототожнювати автора з його героями, але все ж таки — знову загадаємо Марусю Чурай: «...Я — навіжена. Я — дитя любові. / Мені без неї білий світ глевкий». «Моя любов чолом сягала неба». А ось думки героя «Записок українського самашедшого»: «Мені не треба чорних ураганів плоті, знання грецьких поз і картинок з Камасутри. Пристрасть — це натхнення тіла, а кохання — це натхнення душі. Любов як функції геніталій залишмо приматам. Мені потрібен космос її очей»¹. Поезія — проза, героїня-жінка — герой-чоловік. Але яка, одначе, подібність думок, життєвої позиції, схоже, що це є позицією самої Костенко.

Тоді в Москві вона полюбила студента-товариша по навчанню, поляка. Своє заселення в переделкінському гуртожитку Ліна описувала так: «У вітальні грав на піаніно вродливий, східної краси, хлопець. Це був Фазіль Іскандер. Зверху, сходишками — очевидно, з бібліотеки — спускався хлопець скандинавського типу зі стосом книжок під пахвою — це був <...> Єжи-Ян-Станіслав Пуца-Пахльовський»². З першого погляду!

Вечорами, зламуючи їй гілочки бузку, Єжи читав вірші. Він тоді був і поетом (утім, любов усіх робить поетами). Здається, що і в полтавських ночах «Марусі Чурай» є відблиски тієї переделкінської любові (з урахуванням того, звичайно, що Єжи-Ян — не зрадник Гриць).

Любились ми, не крилися. У мене
душа, було, піснями аж бринить.
У цій любові щось було священне,
таке, чого не можна осквернить³.

---

¹ Костенко Ліна. Записки українського самашедшого. Роман. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/1000996/Kostenko_Lina_-_Zapiski_ukrainskogo_samashedshogo.html

² Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 160.

³ Костенко Ліна. Маруся Чурай: Іст. роман у віршах. К.: Раданський письменник, 1979. С. 63.

Хто ж цей чудовий поляк? Він був однолітком Ліни, тільки народився трохи пізніше, у травні (саме тоді, коли зацвітає бузок), у Кракові. Під час війни залишився сам в окупованій стародавній столиці, а мама і брат Марек загинули в Освенцимі. У підлітковому віці хлопчик брав участь у русі Опору. Після війни Єжи ріс і виховувався в інтернатах, дитячих будинках польської Силезії. Здобувши диплом про середню освіту, поїхав до Москви. У Літературному інституті навчався в семінарі Костянтина Паустовського. І головне — зустрів Ліну.

Історія ця здається дуже гарною для того, щоб бути правдою. Однак це правда. Поетеса так розповідала Оксані історію знайомства з Єжи-Яном: «*Переделкіно <...> Дача Пастернака. Весною через паркан його дачі перевищувався бузок, і Єжи, твій батько, вломивши кілька гілочок, дарував мені той бузок у крапельках роси*»¹. (Пізніше, мовби у віддарунок за той бузок, Костенко напише «Гілочка печалі на могилу Пастернака»; крім того, це буде ще одним приводом, аби назвати дитячу збірку «Бузиновий цар».) У крапельках роси, значить — ранній, ранковий. Утім, тоді все змішалось — день-ніч, сад-ліс, літо-сніг, щастя-смуток.

Ми з тобою такі безборонні одне перед одним.
Ця любов не схожа на таїнство перших причасть.
Кожен ранок був ніччю. Кожна ніч була передоднем.
Кожен день був жагучим чуттям передщаст'я².

* * *

Сади стояли в білому наливі.
Іскрив зеніт, як вольтова дуга.
А ми були безсмертні, бо щасливі.
За нами пам'ять руки простяга³.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 163.

² Костенко Ліна. І знову пролог. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 62.

³ Костенко Ліна. Сади стояли в білому наливі. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 66

* * *

Було нам тоді не до сміху.
Ніч підняла завісу —
біла симфонія снігу
пливла над щоглами лісу.

А ліс, як дрейфуюча шхуна,
скрипів, у льоди закутий...
І хлопець, зворушливо юний,
сказав із дорослим смутком:

— Ти пісня моя лебедина,
останнє моє кохання...
В такому віці людина
завжди кохає востаннє.

Бо то уже справа гідности —
життя, бач, як сон, промайнуло.
Підлітки для солідности
мусять мати минуле¹.

Але в Радянському Союзі з 15 лютого 1947 року діяв указ президії Верховної ради «Про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями». Після смерті диктатора послаблення настало не відразу. Скасували указ тільки 1954 року. Ліна і Єжи-Ян змогли одружитися. Він закінчив інститут 1955 року, вона — на рік пізніше. Дочку Оксану Пахльовську Ліна Костенко народила вже в Києві (вересень 1956-го). І вже не було законів, які заважали їм бути разом. Краків'янин Пахльовський марив морем. Після закінчення Літінституту він поїхав у портовий Щецин облаштовувати житло для сім'ї. Мріяв про те, як у майбутньому вони разом підуть у навколосвітню подорож на яхті. Але... Дві сильні особистості, що належать не тільки одне одному, проте і різним країнам, різним народам. Він не зміг жити в Києві, вона — в Щецині. І вони розлучилися.

---

¹ Костенко Ліна. Біла симфонія. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13056>

У Костенко було багато віршів про цю розлуку, точніше любов-розлуку і непереборну тугу після неї. І ось найвідоміший із них «Спогад»/«Поїзд із Варшави».

Поїзд із Варшави спогади навів,
Я ж на Україні згадую тебе.
Ти співав для мене пісню вечорами:
«Co komu do tego, że my tak kochamy!»

Поїзд із Варшави мчить крізь моє серце,
Сто доріг між нами, а печаль одна.
Іншого цілую, а бринить сльозами:
«Co komu do tego, że my tak kochamy!»

Я люблю, коханий, Київ і Варшаву,
Але Батьківщина в кожного одна.
І минають роки, роки за роками...
«Co komu do tego, że my tak kochamy!»¹

Український композитор Володимир Верменич (автор обожаюваного народом «Чорнобривців») написав до цих слів музику. Пісня «Спогад»/«Поїзд із Варшави» в шістдесятих роках була популярна, як в Україні, так і в Польщі. В Україні її співали Валентина Купріна (нині — член журі Всеукраїнського конкурсу-фестивалю на краще виконання творів Олени Теліги) та Юлія Пашковська (дружина Юрія Тимошенка-Тарапуньки, учасниця концертних програм Тарапуньки і Штепселя).

Неважко помітити, що життєвий мотив Ліни Костенко та Єжи-Яна Пахльовського співзвучний із сюжетом популярної п'єси Леоніда Зоріна «Варшавська мелодія» (тільки там героїня — полька). Зорін, заочно закінчивши Літінститут 1947 року, написав цю п'єсу в 1966—1967-му. Здогад, що прикладом, який надихнув його, стала любов саме цієї пари, висловлювався багатьма (зокрема, письменницею і цирковою артисткою, спадкоємицею російської династії Дурових Наталею, що навчалася разом із Ліною

---

¹ Kostenko Lina. Poezja. URL: <http://arch.ck.lublin.pl/images/media/Pliki.do.pobrania/Poezja.Liny.Kostenko.tlum..Andrzej.Nowak.pdf>

Костенко і була її подружкою). Можна навіть припустити черговість подій, як саме у драматурга з'явилася ідея п'єси. Приїхав він якось до Києва і...

За спогадами культуролога Вадима Скуратівського, «наприкінці 60-х в усіх українських ресторанах співали цей романс». А тепер розкриємо п'єсу «Варшавська мелодія». Нагадаю, що головна героїня — співачка. Вчитаймося в таку ось довгу ремарку: «Вона співає стару, вже знайому пісеньку: “Страшне чен кохам, страшне чен кохам, страшне кохам чен”. І всі відвідувачі дружно їй підспівують. «Страшно кохам чен», — співають усі столики ... Буря оплесків»¹.

У Зоріна не зовсім точна транслітерація. Насправді «страшно тебе люблю» — без літери «н» у середньому слові: «strasznie cię kocham». Але важливіше інше — погодьтеся, потрійне «strasznie cię kocham» дуже схоже на потрійне ж «że ty tak kocham». Підтвердити або спростувати обґрунтованість таких припущень міг би сам драматург. Однак Зорін на прями запитання про те, як виникла ідея п'єси, не дає відповіді: «Я боюся відповісти на це ваше запитання. Кожен твір тільки тоді справляє враження, коли він пережитий, інтимний...»². І розумій, як хочеш.

Був, до речі, в історії любові Єжи-Яна і Ліни зворотний приклад, коли, можливо, твір мистецтва надихнув на вчинок, чоловічий подвиг. Розповідають таку історію (якщо це не апокриф). Закохані йшли по вулиці після дощу. Перед ними була велика калюжа. Єжи зняв із себе білий плащ і постелив перед Ліною, щоб вона могла пройти, не замочивши туфельок³. Гарне доповнення для тих, хто подумав, що він міг тільки пастернаківський бузок дарувати. За спогадами дочки Оксани, її батько взагалі був сповнений романтизму, лицарства, не натужного, удаваного, а вродженого, природного.

---

¹ Зорин Леонид. Варшавская мелодия. Пьеса // URL <https://knigogid.ru/books/106214-varshavskaya-melodiya/toread/page-7>

² Борусьяк Любовь. «Самые продуктивные мои годы пришлось на цензурный мрак». Беседа с Леонидом Зориным. 4 июня 2009.

³ Радзівєвська Валерія. «Похльовський зняв плащ і постелив перед Ліною Костенко...». Інтерв'ю з полковником КДБ-СБУ Іваном Котівенко. 1 квітня 2013. URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_pahlovskij-znyav-bilij-plasch-i-posteliv-pered-linoyu-kostenko-schob-vona-ne-zamochila-cherевичkiv/490324

До того ж схожа сцена з фільму «Безприданниця» (1936) була в СРСР в ті роки кульговою. Паратов (актор Кторов) кидає перед Ларисою Дмитрівною (Алісовою) свою білу шубу, щоб вона могла перейти через калюжу. Навіть знаючи про трагічний фінал безприданниці, всі жінки в ту мить уявляли себе в цій ролі — з вогненно-щасливим, переможним поглядом Алісової, Лариси Дмитрівни...

Але що ж було з Пахльовським після розставання? Він жив і працював у портовому, прикордонному Щецині. Кілька років журналістом у щоденній газеті «Głos Szczeciński». А в 1958—1964 рр. пішов рибалкою в далекі моря. Тоді ж дебютував як письменник-мариніст. Став відомим після книги «Дельфіни йдуть за вітром» (1963). Не випадково Пахльовський обожнював мариніста Джозефа Конрада, хотів вважати себе і став його спадкоємцем (у прозі Єжи-Яна теж поєднувалися морська романтика й екзотика Африки). Тому зі здобутих ним нагород найдорожчою була премія ім. Джозефа Конрада, отримана 1971 року за збірку оповідань «Риба і сонце». Багато оповідань Пахльовського стали класикою польської мариністичної прози. (Пам'ятаєте цитовані раніше рядки Костенко: «А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів, у льоди закутий» — він тоді вже марив шхунами).

У 1976—1981 роках Пахльовський був головою Щецинського відділення Спілки польських письменників, делегатом Конгресу польської культури, який, однак, скасували через уведення в ПНР воєнного стану. З цього часу і аж до «круглого столу», що примирив націю 1989 року, Пахльовський брав участь у підпільному русі незалежних письменників, пов'язаних із демократичною опозицією. Друга його дружина Олена теж була поетом, і перекладачем. Помер Пахльовський 2012 року в Щецині, а похований — у фамільному склепі у Кракові. Замкнулося життєве коло.

І «co komu do tego, że my tak kochamy». Але все таки «o, jake to szczęście», тому що «strasznie cię kocham». Це було, а значить, у чомусь залишилося. Принаймні в пам'яті, в рядках. «Ця казка днів — вона була недовгою / Цей світлий сон — пішов без вороття. / Це тихе сяйво над моєю долею! — / Воно лишилось на усє життя»¹.

---

¹ Костенко Ліна. Я дуже тяжко Вами відболіла. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 28.

ОМАНЛИВІСТЬ ШІСТДЕСЯТИХ. ПРОЛОГ

Але все, все — прощавай, Москва. До побачення, Варшава і Щецин. І здрастуй, Київ!

Вона повернулася додому. І спочатку щороку в неї на світ з'являлося щось дуже важливе. 1956 року — дочка Оксана Пахльовська, 1957 року — дебютна збірка «Проміння землі», 1958-го — друга збірка «Вітрила». Ще через кілька років вийшла третя збірка — «Мандрівки серця» (1961). Це був час другого в ХХ столітті українського відродження.

Дмитро Павличко, вимушений в середині 50-х замолювати перед «совітами» гріхи юності в УПА, 1958 року буквально підірвав літературний простір своєю четвертою збіркою — «Правда кличе!» Вірш «Коли помер кривавий Торквемада» прямо говорив про ситуацію, що склалася після смерті Сталіна. 18-тисячний тираж книжки знищили, але вірші з неї зажили самостійним життям.

За кілька років в українську літературу, перш за все поезію, прийшла ціла плеяда блискучих авторів. 1961 року сенсаціями стали публікації поеми Івана Драча «Ніж у сонці» і збірки віршів Миколи Вінграновського в «Літературній газеті». Наступного року побачили світ відразу три помітні поетичні книжки — перша і, на жаль, остання прижиттєва збірка віршів Василя Симоненка «Тиша і грім», а також збірки Драча «Соняшник» і Миколи Вінграновського «Атомні прелюди». Були й інші імена, не тільки в поезії, літературі, а й в усіх жанрах мистецтва. І чи не щороку протягом 60-х з'являлися нові. Всіх їх назвали одним словом — «шістдесятники». Ліна Костенко так відповідала на запитання, з чого для неї почалося шістдесятництво:

«З почуття солідарності. У літературу несподівано і одночасно прийшли люди з талантом і совістю... Під таку лиху годину, в умовах тоталітарного режиму, де за плечима твоєї літератури — ґрати, перед очима — залізна завіса, а середовище, в якому живеш, усуціль фальшиве, перенизане підлістю й провокаціями, і раптом — така дивовижна когорта творчо і етично обдарованих людей... Ми шукали очима одне одного. Ми вгадували і любили кожен новий талант. Не лише в літературі, тоді ж з'явилися і художники, й композитори, і кінематографісти, історики, актори... І виникло те продуктивне поле, як його точно і ностальгійно назвав Сергій Тримбач»¹.

«Шістдесятників було мало. Усього лише “маленька щопта”, як сказав Стус. <...> Молодь, гарні талановиті люди, які входили в життя, не знаючи, що вони входять в Історію. В кожну епоху щось випадає в кристал. Ось таким кристалом була та “маленька щопта”. І Україна, побачена крізь неї, була прекрасна... Ми любили і поважали одне одного. Ми нічого не боялися. Не тому, що були такі безстрашні, а тому, що просто були такі. Не робили кар'єри, не ганялися за успіхом і за грішми, відчували свою свободу навіть у тій тоталітарній державі»².

Так, такі роки, суперечливі, непослідовні, а все ж і прекрасні своїм спалахом таланту, творчої енергії. Це було — в Києві, по всій Україні, хоча тут до звичайного гніту радянської ідеології додавалася вічна імперська підозрілість до «українського націоналізму». А в СРСР з кінця 30-х років і до перебудови було заборонено всі націоналізми... крім російського (втім, помірного).

Добре передає атмосферу того часу розповідь Костенко, як вона відзначала тоді свій день народження (що збігається, нагадаю, з днем народження Рильського): *«У цей день мене завжди приходила вітати молода ватага з Аллою Горською і Надійкою Світличною, співали «А ми ж тую червону калину підіймемо». Потім йшли на Хрещатик і, по дорозі давши*

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 169—170.

² Там само, с. 285.

вітальну телеграму Рильському, заходили в “Троянду Закарпаття” випити доброго вина і за його здоров’я, і за моє»¹. Кілька рядків, але як добре вони передають фрондерську відчайдушність того часу. Так само жваво, куражно описує Костенко посиденьки у Івана й Леоніди Світличних (практично без алкоголю і категорично — без мату).

Показовим прикладом початку української відлиги та її підморожування є доля клубу творчої молоді «Сучасник» (такі клуби було засновано і в деяких інших містах України). З дозволу українського комсомолу він почав працювати з кінця 1959 року в Жовтневому палаці Києва (символічне місце для Києва: після перенесення сюди столиці і до 1941 року тут розташовувався республіканський НКВС). Очолив «Сучасник» другокурсник Київського театрального інституту ім. Карпенка-Карого Лесь Танюк. Членами клубу були, зокрема, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Симоненко, Станіслав Тельнюк, художники Алла Горська, Надія Свірська та інші. У клубі працювали п’ять секцій: письменницька, художня, кінематографічна, музична, театральна. В рамках двох останніх діяли джазовий ансамбль і «Другий український театр». Джаз при Хрущові сам по собі був фрондою. А в театрі до того ж ставилися напівзаборонені або недозволені п’єси «розстріляного відродження». 1962 року великий резонанс мав вечір, присвячений 75-річчю великого українського режисера, розстріляного в Сандармосі (Карелія), Леся Курбаса. Відомі культурологи читали лекції, проводилися нерегламентовані художні виставки, етнографічні свята, творчі вечори, зокрема Ліни Костенко.

Але, як то кажуть, «комсомол дав — комсомол узяв». 1963 року від керівництва клубом відсунули Танюка, а ще через рік клуб зовсім закрили. 1965 року взагалі почалися арешти багатьох із активістів «Сучасника». 1969 року помер 29-річний Василь Симоненко — від хвороби, посиленої побиттям, улаштованим міліціонерами. 1970 року за загадкових обставин померла Алла Горська. Її похорон перетворився на справжню політичну маніфестацію.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія кризь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 178.

Версій смерті Горської було багато. За однією з найвірогідніших, КДБ мстився їй за оприлюднення (разом із Лесем Танюком і Василем Симоненком) фактів масових розстрілів киян у Биківнянському лісі. І це ж імовірно стало причиною попереднього побиття Симоненка. (Лесь Танюк на той час завбачливо виїхав до Москви).

Через півстоліття Ліна Костенко так визначала суть «шістдесятництва»:

«Період особливий в історії — період моральних потрясінь і протестних рухів не лише у нас, а й у світі, в Європі насамперед. Шістдесятники були вписані в європейський контекст... Це високовольтна лінія духу... Люди нерідко платили за це життям. Це рух Опору, який іде крізь віки... Це завжди покоління, яке “озирнулося у гніві”. Тип обдаровання, творча особистість, мистецькі пошуки можуть бути різні, але в душі має бути оця здатність до протесту, до протистояння. Це не заангажованість, це той самий моральний імператив: “За вашу і нашу свободу!”... Шістдесятники були ланкою цього процесу. Вони продовжили це протистояння, цей рух Опору в ХХ столітті, в умовах одного з найжорстокіших тоталітарних режимів. <...> [Формула шістдесятників] для мене особисто це те, що сказав Камю: “Світ поділяється на чуму та її жертв”. Головне — не стати на бік чуми»¹.

При цьому Ліна Василівна нагадувала про умовність усяких узагальнюючих визначень: «шістдесятники», «відлига», «заморозки». І підкреслювала, що «шістдесяті роки почалися з Куренівської трагедії, а завершилися арештами, судами».

Початок «відлижних 60-х» був у Києві воістину жахливим. 13 березня 1961 року сталася Куренівська трагедія, техногенна катастрофа, викликана, з одного боку, бажанням радянської влади приховати іншу трагедію, розстрільного Бабиного Яру, з іншого, її ж, влади, скнарністю. Дамбу для заповнення яру будівельною пульпою зробили не бетонну, а земляну.

---

¹ Пахльовська Оксана. «У майбутнього слух абсолютний». Інтерв'ю Ліни Костенко. Газета «День». URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/u-majbutnyogo-slyx-absolyutnij.html>

Ця подія справила таке враження на Ліну Костенко ще й із особистих причин: *«Ми ж там жили, над тим яром, по якому пройшов той страшний каламутний вал. З юності пам'ятаю там кожну стежку... Знову ж таки — серед садів і троянд, під очима Врубеля з Кирилівської церкви... А потім ті будиночки несло й оббивало об схили. Залило трамвайний парк, стадіон "Спартак", лікарню й вулички, де жили мої однокласниці. Трупи штабелями возили в морги, одмивали зі шлангів для опізнання. Ховали на різних цвинтарях, щоб ніхто так і не встановив остаточної цифри загиблих»*¹. Як же боляче — її подруги, які пережили війну, окупацію, голод, загинули — і так страшно — в цій замовчуваній рукотворній катастрофі. Відтоді недовіра Костенко до влади стала абсолютною — «як до системи, що не здатна визнати правду, навіть якщо це правда ціною в сотні, тисячі, мільйони жертв».

Ліну Костенко досить рано почали критикувати за «аполітичність», вже того ж 1961 року — після виходу третьої збірки «Мандрівки серця». І не дивно, адже влада очікувала, що вже до третьої книжки ця столична «штучка» одумається. І крім ідеологічно нейтральної лірики почне видавати, нехай дозовано, і «любовну лірику» — про любов до Партії. Не дочекалися.

Але коли заїжджим західним інтелектуалам, «корисним ідіотам», потрібно було показати щось молоде, свіже, сучасне, то «шістдесятники» виявлялися корисними для влади. Так в червні 1962 року Спілка письменників зуміла повторно закликати в СРСР Жан-Поля Сартра (на нього були великі сподіванки в рамках радянської «боротьби за мир» і, забігаючи наперед, можна сказати, що очікування виправдалися). Цього разу він приїхав із подругою — Симоною де Бовуар. Заїхали вони і до Києва. Насамперед була, звичайно, зустріч із офіційними літераторами у Спілці письменників. Але вони йому здалися «базіками» (як він скаже в тій же поїздці, але вже в Москві — Володимирі Войновичу²). І тоді Сартр попро-

---

¹ Пахльовська Оксана. «У майбутнього слух абсолютний». Інтерв'ю Ліни Костенко. Газета «День». URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/u-majbutnyogo-slyx-absolutnij.html>

² Панков Юрий. «Необычайные приключения живого классика». Інтерв'ю с Владимиром Войновичем. Газета «Совершенно секретно». 1 сентября 2012. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/neobychaynye-priklucheniya-zhivogo-klassika/>

силь організувати йому зустріч із молоддю, «бунтарями». Їй було організовано — в одному з конференц-залів готелю «Україна». Бунтарів від поезії представляли Костенко і Драч. Ліна Василівна так пізніше згадувала цю зустріч: «Він, тоді вже для нас старий, з молодою запальністю розмотував перед нами черговий виток своїх екзистенціальних шукань, а ми йому читали вірші — Іван Драч свою “Сльозу Пікассо”, в я “Ван Гога”»¹.

1962 року Ліну Костенко багато друкували — в періодичній пресі. Добрірки її віршів з’явилися в «Літературній газеті», журналах «Прапор» і «Вітчизна» всього близько 30 віршів (серед них і цитовані раніше «Біла симфонія», «Смертельний падеграс»). Дуже помітним, значимим віршем, із долею, з передісторією, була «Іма Сумак».

За часів студентського життя в Москві Ліні якось довелося почути таке про мову: «Ви ж інтелігентна людина. Навіщо вам ця мова індіанських племен?» Фраза запала в пам’ять. І проросла чудовими віршами після того, як у 1960—1961 роках в сорока містах СРСР гастролювала перуанско-американська співачка Іма Сумак. Вона володіла унікальним діапазоном голосу в п’ять октав. І вважалося, що по матері походила від останнього правителя імперії інків Атауальпа (зрадницьки захопленого в заручники конкістадорами Пісарро і злочинно страченого після виплати величезного викупу). Найвідомішою піснею Сумак був «Гімн Сонцю» (інки називали себе дітьми Сонця).

Ось тоді й згадалася поетесі та фраза, що порівнює українську мову з мертвими, напівмертвими мовами індіанських племен. За енергетикою, рішучістю, за прозорістю порівняння, що лякала в радянських умовах, початок «Іми Сумак» схожий на «Коли помер кривавий Торквемада» (до речі, й іспанська аура історичної аналогії — спільна): «Було на світі плем’я — інки. / Було на світі — і нема. / Одних приставили до стінки, / а інших вбили крадькома. / Кого улещено дарами, / кого втоплено в крові. / І тільки храми, древні храми / стоять по груди в кропиві».

До середини вірша ситуація описується, як безнадійна: «Удар. І ще раз. Бєвхне глухо / в кубло чужинців і заброд. / Асфальтами залите вухо / не

---

¹ Костенко Ліна. Геній в умовах заблокованої культури. Літературна Україна. 26 вересня 1991.

знає імені: Народ / Нащадки вбивць і товстосуми, / священних рік повзучий пляж... » (Останні чотири слова — точний образ Дніпра з «повзучими пляжами» створюваних водосховищ.)

Але з появою самого імені «Іма Сумак» течія вірша змінюється на протилежну! Всупереч законам природи, всупереч логіці, всупереч усьому — це як ріка, яка потекла навспак, нагору, вверх.

Ти де взялася, Іма Сумак?!
В оцей блюзнірський камуфляж
як проросли твої молитви,
той клекіт древнього жерця?
Чи плем'я, знищене для битви,
помстилось голосом співця? —
Щоб він сопрано, меццо, басом
усіх немислимих октав
ячав, метався диким барсом
і нот ні в кого не питав!
Йому під силу велич опер,
врочистий грім чужих молитв.
А він, могутній, чинить опір,
співає те, що кров велить!
Співає гімни смертна жінка.
А в ній — чи знає і сама? —
безсмертно тужить плем'я — інки.
Те плем'я, котрого нема¹.

Фінал вірша парадоксально виходить і песимістичним, і оптимістичним.

Опір можливий (і необхідний), навіть коли майже нікого не залишилось. Одного співака (поета) достатньо, щоб оживити голос зниклого, здавалося б, народу. (У зв'язку з цим пригадується хрестоматійна формула Остапа Вишні «Т. Г. Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати

---

¹ Костенко Ліна. Іма Сумак. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 132—133.

цілий народ, цілу націю». І одночасно рядки самого Кобзаря: «Ну що б, здавалося, слова... / Слова та голос — більш нічого. / А серце б'ється — ожива, / Як їх почує!.. Знать, од Бога / І голос той, і ті слова / Ідуть між люди!».) А у нас же, в Україні, — думаєш, читаючи «Іму Сумак», — і слово живе, і люди живі, є й співаки.

Відзначимо, що ця тема — неймовірна міцність племені, народу, безсмертя його культури, яка виражена в бутті, — одна з наскрізних у творчості Костенко. Наприклад, «Погасли кострища стоянок» закінчуються на схожій ноті: «І в пута тяжкі, клинописні / закута з давніх-давен, / в степу оживає пісня / давно заніміліх племен».

Але при всьому тому після найвищої ноти про «безсмертне плем'я» голос Костенко у фінальному рядку падає на всі п'ять октав, до похоронних ноток: «Те плем'я, котрого нема». І ще щось хвилює, обтяжує в останніх строфах. Але що? Ах, ось же — «врочистий грім чужих молитв», теж виконуваний перуанською співачкою. Чужі молитви — як провісник загибелі власного народу. Грізне попередження для українців.

Кажуть, що Іма Сумак, яка до того перебувала під заступництвом Микити Хрущова, викликала його гнів, коли перервала гастрольний тур у СРСР. З причини для радянської людини смішної — побачивши тарганів у готелі. Якщо це так, то в період волюнтаризму вірш «Іма Сумак» сам по собі був додатковим вантажем до теки компромату «Ліна Костенко». (Хоча, зізнатися, важко повірити, що в радянські часи тарган у готелі зустрівся тільки в сороковому місті й на 180-й день перебування).

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ШАНС КІНОСТУДІЇ ДОВЖЕНКА

Тоді ж, на самому початку 60-х, Ліна Костенко спробувала почати співпрацю з Київською кіностудією. І цю дуже цікаву, важливу тему, здається, в нашій культурі недостатньо відрефлексовано. Адже поезія Костенко дуже кінематографічна. Багато її віршів схожі на режисерське сценарне розкадрування. «Київська Венеція», «Маєток гетьмана Івана Сулими» — фрагменти художнього фільму, «Смертельний падеграс» — анімація, «Бузиновий цар» — дитяча мультиплікація. Хто знає, якби склалося інакше, може, Ліна Костенко була б не тільки великим поетом, але й видатним кіносценаристом, східно-європейським Тоніно Гуеррою. Але кінематограф — мистецтво в більшій мірі соціальне, суспільне. Індустрія, що вимагає великих витрат, не тільки душевних, а й фінансових. Тому в задушливій атмосфері УРСР (як частини СРСР), що задавалася КПУ (як частиною КПРС), шансів, щоб Костенко, з її вузьким простором компромісу, могла стати ще й кінодіячем, не було.

Але для розуміння всіх граней її творчої особистості важливо подивитися на декілька кінопроектів Костенко, що запускались у виробництво на кіностудії ім. Довженка (йдучи повз ці літери, вона знову згадувала його світне віконце), які зайшли досить далеко, але так і не відбулися.

Газета «Радянська культура» на початку 1961 року інформувала читачів про майбутні новинки довженківців — знімається стрічка «Дорогою вітрів» (автор сценарію Л. Костенко; режисери М. Ільїнський, А. Тимошкін; художній керівник Т. Левчук): *«Місце дії фільму — будівництво дороги в Карпатах. У колективі будівельників цієї дороги — колгоспників навко-*

лишніх сіл — формуються характери героїв. Перемагаючи труднощі, опір відсталих людей, будівельники успішно завершують свою роботу, прокладають дорогу, яка символізує шлях до нового життя»¹. Навіть крізь барабанний дріб залітованого анонсу можна почути тиху авторську мелодію «Дорогою вітрів». Божественної краси Карпати, зіткнення різних доль і особистостей. До екрану ця картина так і не дійшла. (Хто знає, може, цензурі також не сподобався перегук із популярною тоді книжкою російського письменника, вченого-палеонтолога Івана Єфремова «Дорога вітрів» — про пошуки в монгольській пустелі «кісток дракона», динозаврів. Погана виходила алюзія — «найпередовішого в світі ладу» і доісторичної давнини; на обкладинці єфремовської книжки було зображено: зверху колона вантажівок, знизу — б'ються динозаври).

Був у Ліни Костенко й інший кіносценарій — на тему, що проходить крізь саме серце... Незабаром після повернення до Києва вона збрала вірші поета-фронтовика Володимира Булаєнка і, написавши передмову, видала його посмертну збірку «Поезії» (1958). Мабуть, тоді вже з'явилася думка зробити цю долю і ці вірші основою для кіносценарію. На початку 60-х його було написано. Назва — «Звірте свої годинники, дивовижний витвір про трьох українських поетів-фронтовиків, які загинули на війні. Ліна писала його разом із відомим сценаристом Аркадієм Добровольським, який щойно повернувся з таборів. Із огляду на тему, це був гармонійний творчий союз. Чудова поетеса, яка в дитячому віці пізнала, що таке війна, і досвідчений сильний сценарист (устиг до ув'язнення написати сценарії до кількох видатних фільмів). Крім Володимира Булаєнка, героями картини мали стати Леонід Левицький і Федір Швиндін. Сценарій являв собою сміливу за монтажем мозаїку трьох доль. У ньому багато будувалося на контрастах — темне і світле, патетика і побут, ліризм і зрада.

Зачіпалася і хвороблива для всіх, але в той недовгий період дозволена тема «культу особи». Один із головних героїв вже під час війни гинув від доносу все того ж «хлюста з ранніми залисинами та запалими скронями», який іще в 30-х роках писав анонімку: «Секретар райкому комсомолу Швиндін бере під захист “ворогів народу” і висловлює сумнів у пра-

---

¹ Газета «Радянська культура», 5 січня 1961.

вильності дій НКВС. А ще Швиндін сказав, що Сталін не розбирається в проблемах літератури і свій власний поганий смак робить об'єктивним критерієм оцінки». І це був незвичайний поворот теми. Адже в хрущовському викритті Сталіна, сміливому порівнянню з брежньовськими часами, але все ж половинчастому, огидні 30-ті роки відділялися від «святих років» «Великої вітчизняної війни». А Добровольський і Костенко показали їхній нерозривний зв'язок.

1962 року на республіканському конкурсі сценарій «Звірте свої годинники» було відзначено другою премією. А в лютому наступного року його видали в журналі «Дніпро», що з творами цього жанру в усі часи траплялося нечасто.

Фільм мав знімати молодий режисер, недавній випускник ВДІКу (майстерня Сергія Герасимова) Василь Ілляшенко, якому не було ще й 30-ти. Одну з трьох головних ролей мав виконати Іван Миколайчук. Але тут почався найважчий етап — узгодження. Поетичну бувальщину-фантазію почали утискати, заганяти в прокрустове ложе радянської ідеології.

До того ж 1963 року остаточно закрили проект «Дорогою вітрів». Після цього загроза нависала і над другою роботою Костенко. Той же «Дніпро», що рік тому надрукував кіносценарій як видатний художній твір, у квітні 63-го дав таку епіграму:

Писала вірші. Тепер годинники звіряє.
Ступає на тернисту путь:
На кіностудії — давно це кожен знає —
Годинники хронічно відстають.

Синхронно у квітневому ж номері «Робітничої газети» вийшла стаття І. Валька «Спотворений образ часу». Але світлі сили не здавали проєкт без бою. Перетягування каната тривало ще багато місяців. Так, на захист праці Добровольського і Костенко став Микола Мащенко (і не лише він), що зумів опублікувати хвалебну статтю не де-небудь, а в «Правді України»: *«Випускник інституту кінематографії В. Ілляшенко почав роботу над фільмом “Перевірте свої годинники”. Серед інших сценаріїв, які є зараз на студії, це, мабуть, найцікавіший. Його автори Л. Костенко і А. Доброволь-*

ський знайшли оригінальне вирішення своєї оповіді про українських поетів, які загинули в роки війни. Вийшла глибока, філософська розмова про час і людину, роздуми про безсмертя. Якщо режисер знайде таке саме образно філософське вирішення всієї картини, фільм може стати дуже цікавим, а можливо, навіть продовжить священні для нас довженківські традиції¹.

Фільм було запущено у виробництво. Але все ж у наявному вигляді його «зарубали», остаточно — у 1965—1966 роках — разом із «Київськими фресками» Сергія Параджанова і «Колодязем для спраглих» Юрія Іллєнка. Перемогла пильна і догматична цензура, що знайшла багато гріхів: спотворення суті Великої вітчизняної війни; «такий собі безкласовий гуманізм» (Володимира Булаєнка рятувала стара німкеня, син якої, солдат вермахту, загинув в Україні. — О. К.); «формалістичне трюкацтво», що протистоїть змісту і «збіднює відображення життя». В результаті від фільму вимагали всепереможного оптимізму. І це в розповіді про найстрашнішу трагедію!

Фільм вийшов 1968 року в зовсім іншому вигляді й під іншою назвою: «Хто повернеться — долюбить». Автори сценарію, звичайно ж, зняли свої імена з титрів...

Але заради справедливості слід сказати, що зовсім не мають рації ті, хто говорять про картину, що вийшла, як про примітивний ідеологізований радянський виріб. Для порятунку звітності кіностудії, щоб неприйнята картина не висіла на її балансі, доробку-переробку доручили Леоніду Осичі, одному з корифеїв українського поетичного кіно. В його варіанті фронди також вистачає. По-перше, те саме «формалістичне трюкацтво», художні вишуквання. По-друге, елементи документальної зйомки суміщено з постановочною частиною. По-третє, Осика взяв на головну роль Бориса Хмельницького з театру на Таганці. А у Юрія Любимова на той час був закритий спектакль «Полегли і живі» (1965) про... поетів-фронтовиків, які загинули на війні. В результаті у Осики в переробленому варіанті герой Хмельницького став головним і єдиним героєм фільму — Поетом-солдатом. Лії Левицького і Швиндіна з фільму пішли. У ньому звучали вірші двох фронтовиків — україномовні Володимира Булаєнка (зі сценарію Добровольського—Костенко) і російськомовні Семена Гудзенка (з забороне-

---

¹ Машенко Микола. На творческом старте. «Правда Украины». 7 июня 1964.

ної любимовської вистави)... Після цього з'являється окреме питання для дослідників: так, може, і весь культовий спектакль Юрія Любимова виріс зі сценарію «Звірте свої годинники»?

Але повернімося назад, до 1961—1962 років. Тоді гармонійний творчий союз Аркадія Добровольського та Ліни Костенко мало не став сімейним. Принаймні так про це писав Микола Руденко, який добре знав обох: «Вони навіть пробували створити сім'ю — чому це не вийшло, не нам судити»¹. Тому варто розповісти трохи докладніше про цю непересічну людину. Аркадій Добровольський народився 1911 року в містечку Клекотині, що на сході Поділля. Ще в юності, працюючи на цукровому заводі, почав писати вірші. 1930 року вступив до творчого об'єднання комсомольських письменників «Молодняк». Двадцятирічним поїхав до Києва, де вступив до Інституту народної освіти. 1934 року почав співпрацювати з київською кінофабрикою «Українфільм». Тут тоді працював Іван Пир'єв. Він і поставив фільми за сценарієм Аркадія Добровольського та Євгена Помещикова «Багата наречена» і «Трактористи» (сценарій називався «Полюшко-поле»). У першому фільмі через причіпки начальства вихолостили стилістику традиційного українського вертепу. А сценарій другої стрічки режисер сильно змінив, зробивши її лубочною.

1936 року Добровольський і Помещиков поїхали вступати до ВДІКу. Але вже на початку 37-го Аркадія заарештували, інкримінувавши йому буржуазний націоналізм, участь у терористичній організації. Дали сім років, відправили на Колиму. Але в підсумку відсидів він у далеких краях довгі два десятиліття. «Багату наречену» (1937) і «Трактористів» (1939) Добровольський міг побачити вже тільки в табірному клубі. І без свого імені в титрах. Але все одно — щастям було дивитися це кіно, і особливо — на Марину Ладиніну. Добровольський був таємно (а для багатьох — явно) в неї закоханий. Ладиніна тепло до нього ставилась, і весь цей час слала в табори... книжки — праці з філософії, психології, підручники англійської, французької, польської. Хто знає, може, і такий зірковий відправник допоміг вижити Добровольському в таборах. Позаяк там він працював спо-

---

¹ Руденко Микола. Найбільше диво — життя: Спогади. Київ, Едмонтон, Торонто. Видавництво Таксон, 1998. С. 252.

чатку фельдшером моргу, потім — у хлібопекарні. Посади, місця роботи, які залишали більші шанси на виживання.

До речі, про мови... В одному з таборів шляхи Добровольського перетнулися з відомим поліглотом, який допомагав йому знаходити сенс життя в безглуздому табірному існуванні — навчав мов. Це був радянський шпигун, диверсант, уродженець Буковини Манфред Штерн, знаменитий «генерал Клебер» під час війни в Іспанії. 1937 року Штерна відкликали звідти, 1938-го заарештували, а 1939-го дали 15 років «за контрреволюційну діяльність». Він помре від виснаження 1954-го в Озерлазі (зона БАМу). Добровольському ж пощастило вижити. Але повернення з Колими не було простим — його і після ХХ з'їзду КПРС не поспішали відпускати.

Звільнення Добровольського відбулося завдяки низці клопотань і прохань, переданих по ланцюжку. Виявилось, що в колимських таборах він познайомився і потоваришував із іншим знаменитим в'язнем, російським поетом і прозаїком Варламом Шаламовим. Той, повернувшись до Москви після ХХ з'їзду, розповів про свого тюремного побратима Бориса Пастернака, уточнивши, де, в якому саме місці перебуває Добровольський. Пастернак же передав новину Бажану. І ось депутати Верховної ради СРСР Максим Рильський і Микола Бажан підготували лист на ім'я Микити Хрущова. Якось одного разу, в перерві між засіданнями підійшли вдвох із чолобитною, розповівши, як катують невинну обдаровану людину в «Дальстрое» ГУЛАГу (Верхня Колима). Микита Сергійович почув прохання: «Випущу, хлопці, завтра ж випущу...»¹

До Києва Аркадій Добровольський повернувся 1959 року. І його відразу ж узяли на роботу в кіностудію, що 1957 року отримала ім'я Довженка. Руденко так описував Аркадія Добровольського в ті роки: «Енергійний, із правильними рисами обличчя, провівши в сталінських концтаборах двадцять два роки... видавався, однак, порівняно молодим, вродливим, навіть сивина не торкнулася його волосся. Чарівність його

---

¹ Горобець Олександр. Жінка, перед якою Аркадій Добровольський став навколішки. 21 квітня 2015. URL: <https://gazeta.ua/blog/48195/zinka-pered-yakoyu-arkadij-dobrovolskij-stav-navkolishki>

образу доповнювали тактовність, широка ерудиція та культура. Не дивно, що в нього закохувалися молоді жінки»¹. Втім, таке враження багато в чому було оманливим. Із таборів він повернувся з підірваним здоров'ям. Зокрема, у нього бували важкі напади набутої епілепсії. Добровольський помер досить рано — 1969 року. А примірник спільного кіносценарію «Звірте ваші годинники» стане одним із головних експонатів його невеликого музею в рідному Клекотині на Вінничині.

А може, саме тепер, у пору відродження українського кіно, настав час струсити пил із цього сценарію...

---

¹ Руденко Микола. Найбільше диво — життя: спогади. Київ, Едмонтон, Торонто. Видавництво Таксон. 1998. С. 252.

ОМАНЛИВІСТЬ ШІСТДЕСЯТИХ. ФІНАЛ

8 квітня 1963 року на профільній нараді секретар КПУ з ідеології А. Скаба вдарив українських шістдесятників якомога болючіше: «Формалістичні викрутаси зі словом неминуче призводять до викривлення і затемнення ідейно-художнього змісту твору. А що ситуація саме така, свідчать деякі твори молодих поетів М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко»¹. Це був поганий сигнал. І на місцях його почули правильно. Набір четвертої збірки Ліни Костенко «Зоряний інтеграл», який готувався в Держлітвидаві, буде розсіпано — практично вже готову книжку.

Щоб відчуті дух і суть часу, поетеса радить прочитати її вірш «Літо 1963 року»: «Там усі тодішні реалії: і задуха, і цензура, і “осел демагогії”, який перемагає нас “аргументом копит”»:

Мельхіорове літо,
день ясний, а не мій,
від цензурного Ліґа,
від міських анемії.

Сонце радісно пряжить,
сонце — як ананас.
Все проміння на пляжників,
а всі шишки на нас.

---

¹ Бути гідними співцями і творцями нашої великої доби: Республіканська нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України. Радянська Україна. 9 квітня 1963.

Що ви ськали у слові?
В слові ж тільки сонця.
Демагогій ослові
підкидають сінця.

Він жує, ремигає.
Він од гніву кипить.
Він нас перемагає
аргументом копит.

Пережовує книги.
Я піду на Подол.
Я ж у віршах Вернигора,
а вже п'ю валідол.

Сяду в тиш пароплава,
щоб подалі відплив
з вулканічної лави
постанов — інвектив.

А вже яблунька вищенька,
а вже віття рясне.
Медсестра моя, вишенька,
приголубить мене.

Незбагненна це тонкість:
кожен критик буй-тур.
Оголошено конкурс —
сотий тур кон'юктур.

Поспішайте писати,
щоб і влад, і впопад
є вакантні посади:
поет-автомат.

Вкинуть в тебе монету,
от і булькай, годи.
Літо, браття поети.
Не хватає води¹.

Начальницько-партійним копитам почали допомагати, підстукувати на всіх рівнях: униз — по начальницькому ланцюжку і вишир — колеги-літератори всіх видів і напрямків. Знову варто окремо згадати про пародистів. Сам по собі жанр епіграми, пародії чудовий — підсміювання, сарказм, знаходження якихось недоладностей допомагають об'єкту пародіювання не впасти у велич, ставитися до себе з часткою самоіронії. Але так в нормальних країнах. Інша справа — в тоталітарній, авторитарній країні, де пародія часто стає однією з форм цькування автора відповідно до генеральної лінії. Радянські придворні пародисти з точністю компасної стрілки ловили напрямок на північ, на «заморозки».

Показово є, наприклад, пародія початку 60-х, що вийшла після публікації уривка поеми Ліни Костенко «Чайка на крижині». Здавалося б, ну що тут ідеологічно страшного — рвані ритми поезії, що відображають деяку душевну розхристаність, сум'яття думок і почуттів. Але ні, пародист пильно виділяє партійно-головне в змісті претензій, більш-менш вправно наслідуючи форму:

О Ліно, Ліно!
Гукну — не почувете.
Та хочеться, вірте,
кричать мені:
Погано, коли ви пишете
і друкуєте
«під когось» написані
вірші чудні...

Аналізуємо радянську новомову. Скажімо, ось це «під когось» — на перший погляд, лише натяк на епігонство, насправді позначає куди серйоз-

---

¹ Костенко Ліна. Літо 1963-го року. URL: <https://www.facebook.com/LinaKostenkoUkr/posts/1998093983759002/>

ніше звинувачення. А саме — успадкування досвіду ідеологічно шкідливих поетів. І «вірші чудні» — це звинувачення у формалізмі, забутті традицій реалізму — соціалістичного або, на крайній випадок, критичного. Тобто пародист снайперськи точно вибирав ціль, б'ючи по крамольно-талановитому, тому, що помітять, відзначать. І не тільки в СРСР.

Так, 1964 року Ліні Костенко разом із трьома іншими українськими авторами довелося виправдовуватись у «Літературній газеті» (московському виданні, українська «Літературна газета» з лютого 1962 року виходила під назвою «Літературна Україна») в матеріалі «Відповідь наклепникам» (14 травня). Звичайно ж, не ці 4 автори були ініціаторами публікації. Але піти від неї не могли. І викручувалися, хто як міг.

Передісторія до цього була така. Українка, уродженка Буковини Ганна-Галя Луцяк, сім'я якої переїхала до Німеччини, після війни закінчила філологічний факультет Геттінгенського університету та захистила в Мюнхенському університеті докторську дисертацію «Епічні засоби [козацької] думи» (1950). Після заміжжя з іншим відомим в еміграції українським ученим-філологом Олексою Горбачем вона взяла його прізвище.

Ганна-Галя Горбач популяризувала українську культуру, літературу в Європі, світі. Зокрема, вона публікувалася в авторитетному німецькому журналі «Osteuropa» (Штутгарт), закритому нацистами з початком Другої світової війни і відновленому з утвердженням в ФРН демократії 1951-го. На початку 1964 року в цьому журналі вийшла десятисторінкова стаття Горбач «Молоде українське покоління поетів», у якій Німеччині та Західній Європі в цілому вперше представлялася генерація наших шістдесятників.

Радянську владу це, м'яко кажучи, не порадувало. У редакційній «врізці» московського видання повідомлялося, що «західно-німецькому автору» «дуже хотілося б зробити з молодих радянських літераторів «бунтарів», які розходяться з точкою зору партії», «мало не бардів націоналістичної ідеології, які шукають сили народності в самотньому стародавньому селянстві» (якщо поміняти знаки, відобразити ці тези в дзеркалі, то все вірно, саме так — бунтарі та барди!).

Після викручування рук «Відповідь наклепникам» довелося давати Віталію Коротичу, Івану Драчу, Євгену Гуцалу та Ліні Костенко. У кожного був свій набір захисних механізмів, у чомусь схожий (і для тих часів досить

традиційний, але з різним нюансуванням). Коротич порівняв матеріал «Osteuropa» з поцілунком Юди. Гуцало провів розмежувальну лінію, нібито існуючу з Горбач: «Ми по цей бік барикад, і “переманити” нас вам ніколи не вдасться». Драч, щоб довести, що його поема «Ніж у Сонці» не «антикомуністична ересь» припав до животворящого імені Завжди Живого, нагадавши, що в другій частині поеми «з’являється великий Ленін, який вчить молодого героя правильно жити і діяти...»

Схожий набір прийомів довелося використовувати і Костенко. Спочатку — слова про «акул, що ховаються в тіні кораблів» (аналог «Поцілунку Юди», але менш образливий і більш іронічний, бо «акули капіталізму», завдяки перевиданому Ільфом і Петровим, сприймалося не так серйозно). Потім — констатація, що стаття в журналі «Osteuropa» — це продукція «застарілої пропагандистської машини» (розмежування з нібито-опонентом Горбач, причому дещо м’якше, ніж у Гуцала). Також — заперечення символізму (очевидно абсурдне) в назві поеми «Чайка на крижині». І головне — замість вічно живого Леніна (як у Драча) — вічні вірші Володимира Булаєнка, розповідь про те, як поетеса розшукувала і видавала вірші вбитого на війні талановитого юнака. Це був дипломатично точний хід — не стільки акуратна, не образлива для самоцінки, демонстрація лояльності, скільки нагадування, та ще в столиці імперії, про «підпитальний» фільм «Звірте свої годинники» — може, не закриють. (Забігаючи наперед — Ганна-Галя Горбач 1993 року в уже незалежній Україні вступить до Спілки письменників. І в 1990-х багато перекладатиме Ліну Костенко німецькою).

Схоже, ця вимушена відповідь була останньою поступкою Ліни Костенко Радянській владі. Й це саме те, про що багато років по тому добре сказав її друг по «шістдесятництву» і співавтор по публікації в «Літературці» Іван Драч: «Ми з Ліною дуже різні — я намагався владу використовувати (і влада мене, звичайно, теж), а вона в руки влади не давалася нізащо». Критики ж, дослідники говорять про те, що межа 1964—1965 років стала для Ліни Костенко часом «переоцінки цінностей» — світоглядних. Поетеса так згадувала про той рік:

«Це ошуканість шістдесятими. Перша пастка — 1965-й рік. Система ще усміхалася, вдала із себе толерантну й демократичну, а вже почалися

обшуки. В серпні зняли з поїзда Івана Світличного. Ми прийшли у Спілку (письменників України. — Прим. авт.) сказати про це. Письменники-соцреалісти якраз засідали. Вони не хотіли слухати. Один з них роздратовано постукував пальцями по столу. Мені вчувся звук пальців на кобурі. І я зрозуміла, що цій системі не можна вірити. Ніколи. Ні за яких обставин»¹.

Кут падіння влади дорівнював куту відбиття у свідомості Ліни та її поведінці. Посилилися переслідування української інтелігенції, аж до арештів. У книзі В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму» про це писалося так: «У серпневі і вересневі дні 1965 року нічого, здавалося б, не порушувало звичайного ритму життя на Україні... У київському театрі ім. Івана Франка йшла прем'єра п'єси Стельмаха “Кривда і правда”, і глядачі аплодували безстрашному героєві, який одним лише словом правди переміг криводушників-енкаведистів. Тим часом чомусь не повернулися з літньої відпустки критик Іван Світличний, учений-психолог Михайло Горинь, учитель Михайло Озерний, студент Ярослав Геврич... Не повідомивши причин, не вийшли на роботу науковець Львівського музею українського мистецтва Богдан Горинь, викладачі Львівського університету Михайло Осадчий і Михайло Косів, київські інженери Олександр Мартиненко та Іван Русин... Потроху поповз слух, що близько тридцяти викладачів вузів, художників, учених раптом перебралися з-за кафедр, письмових столів, із лабораторій у приміщення з подвійними ґратами на вікнах...»

Ліна сприйняла те, що відбувалось, як особисте горе. Їй після цього до неможливості важко було спілкуватися з цією владою. Вона почала збирати підписи під протестними листами. Робила це з палаючими очима, з вірою в правильність і навіть праведність цієї справи. Тут-то і розкрилася в усій повноті оця «оманливість шістдесятих» — примарність відлиги.

«Коли пройшли перші арешти, ми з Надійкою Світличною (сестра Івана. — Прим. авт.) звернулися до одного визначного поета за підписом під листом протесту. Він довго читав, дуже близько піднісши сторінку до

---

¹ Пахльовська Оксана. «У майбутнього слух абсолютний». Інтерв'ю Ліни Костенко. Газета «День». URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/u-majbutnyogo-slyx-absolyutnij.html>

очей, — чи від короткозорості, чи затуляючись від нас. Сказав, що справа складна, що подумає, попросив подзвонити через два дні. Я вже й підійшла до телефону, вже й слухавку зняла, і раптом зрозуміла: не треба. Я краще подзвоню до іншого поета, він дуже впливовий, він зможе допомогти. Я подзвонила зі Спілки письменників до нього додому: “Ви ж знаєте цих хлопців, вони ж ні в чому не винні!” І почула у відповідь: “Вибачте, але у мене сьогодні засідання”.

Я вийшла зі Спілки, і там згори, біля метро, побачила — внизу вилучили Хрещатик. Індиферентна барвиста людська маса. В серці України всі кудись поспішали, балакали, розминалися, і нікому не в голові, що когось арештували, когось катували, когось розстрілювали. І через багато років, що б з нами не сталося, по Хрещатику йтиме маса людей, якій буде бай-дуже, що комусь боліла Україна.

Отоді я й відчула ту страшну самотність. І раптом заплакала. Згадала Миколу Куліша, який, кажуть, перед арештом, опинившись у такому вирі натовпу, підняв руки догори і сказав: “Здаюсь!” Суспільство, відчужене від реальної глибини проблем, відчужене від біди, яку воно ж саме і пережило, — справді можна заплакати. Від самотності в такому суспільстві¹.

Коли того ж В’ячеслава Чорновола і його друзів 1967 року судили за лукавими радянськими статтями, вона була на їхньому процесі. «Ліна Костенко після вироку кинула засудженим квіти. Квіти, звичайно, були негайно заарештовані, саму Ліну Костенко в сусідньому приміщенні „с пристрастием” допитали, але урочиста церемонія завершення закритого суду над „особливо небезпечними державними злочинцями”, була геть зіпсована» (спогади Чорновола²). Так, вона їздила на процеси над українськими дисидентами, кидала квіти, намагалася передати шоколадку, відчайдушно біла кулаками по міліцейських воронках, в яких заховували українських героїв. Вчинки ці можуть здатися комусь безглуздим донкіхотством. Може, вони і були донкіхотством, але не безглуздим. По-перше, Ліна діяла так про-

¹ Пахльовська Оксана. «У майбутнього слух абсолютний». Інтерв’ю Ліни Костенко. Газета «День». URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/u-majbutnyogo-slyx-absolyutnij.html>

² Молодик Марія. Ліна Костенко: «Якщо мене ви й зігнете в дугу, то ця дуга, напевно, буде вольгова». URL: molod.podil.com/site_ukr/2010/03_Lina/Intervu1.doc

сто тому, що не могла інакше. Без цього, можливо, серце її розірвалося б, не витримавши вчиненої несправедливості, розтоптування всього найкращого, що є в країні. По-друге, гнані, завдяки таким людям і таким вчинкам, не почувалися самотніми. І з третього боку, розповіді про сміливу, красиву, сильну жінку, великого поета, що так захищає несправедливо засуджених, що не боїться так протиставити себе державі, передавалися з уст в уста. Нехай пошепки, але чітко. І в країні зберігалася пам'ять про протест — славний, не задушений. Зберігалася чітко, як у фізиці, поняття — сила опору.

І з нею самою завжди залишалися її друзі. У тому числі літінститутські. Коли Мая Аугсткална, будучи проїздом в Москві, почула, що Ліну нібито заарештували, вона зразу ж примчала до Києва — дізнатися, що з подругою. У ті ж часи у Ліни Костенко побував інший однокашник, Анатолій Кузнецов. Він уже готувався до долі не повернення, тому йому такою близькою виявилася та обстановка, в якій перебувала поетеса: «Ліна Костенко, коли я востаннє побував у неї 1969 року, мала стіл, завалений неопублікованими рукописами, показувала гранки розсипаної і невиданої книги... Оточена стеженням, із підслуховуючими мікрофонами в квартирі, допитувана в КДБ, вона справляла враження людини, яка дійшла до краю нервового виснаження»¹.

Пізніше, вже опинившись у Лондоні, Кузнецов регулярно надсилав їй привітання з Новим роком. Новий рік — культове свято Радянського союзу, насаджуване із середини 30-х років, аби витіснити Різдво. Костенко згадувала, що в 30-ті ходовими були особливі новорічні гірлянди із зображеннями радянських вождів. Але в міру того, як їх заарештовували та розстрілювали, потрібно було вирізати з гірлянди відповідні партобличчя. Через якийсь час такі гірлянди ставали схожими на зловісний оскал із випалими зубами.

За словами Оксани Пахльовської, наприкінці 60-х ялинку для дітей мама робила звичайну — зі сніжинками, бурульками, зірочками. А на свій робочий стіл ставила маленьку ялинку з іншими прикрасами: вирізана з паперу гірлянда, в якій — письменницькі пера, окуляри, ланцюги. Одного разу Костенко листівку із зображенням такої ялинки надіслала Миколі Бажану,

---

¹ Кузнецов Анатолий. На "Свободе". М.: Corpus, 2011. С. 134.

натякаючи, що потрібно якось допомогти заарештованим українським діячам. Потім і сама прийшла до нього, умовляла щось робити. Він же лише благов її не робити «неправильних кроків». Ліна хотіла піти, не оглядаючись. Але в останню мить все ж зупинилася, подивилася на співрозмовника. Микола Петрович стояв, упершись руками в стіл, весь червоний, в очах — сльози: «Якби ви знали, скількох людей я провів ось так, очима — востаннє». Тоді вона ще більше зрозуміла суть цього «важко травмованого покоління». За офіційним фасадом у багатьох ховалися «покалічені душі», адже, щоб вижити, потрібно було писати щось на зразок: «Людина стоїть в зореноснім Кремлі, / Людина у сірій військовій шинелі. / Ця постать знайома у кожній оселі. / У кожній будові на нашій землі».

Наприкінці 1960-х друзі подарували Ліні Костенко старовинні перші збірки Павла Тичини, книжки, заховані в далеких закутках до кращих часів, і цих часів дочекались. А в них — поезія безоглядно великого Тичини, яким він був до співпраці з владою. Костенко була вражена силою цих віршів. Як же вона тепер шкодувала, що не захотіла спілкуватися з ним, поки він був живий, а, опинившись поруч, лише перекидалася декількома словами. Але, на жаль, пізно. Павло Григорович пішов із життя 16 вересня 1967 року.

А він же чекав... Він, великий і увінчаний, із трепетом і пригніченням чекав зустрічі з нею, щирого і задушевного спілкування. 1981 року були опубліковані щоденники Тичини. Там — такий запис від 8 травня 1958 року:

«Напишу я Ліні Костенко на книзі своїй...

Талановиті, найтонші почуття свої висловити уміє... Але: найтонше — звідки ж воно береться? А воно теж невідділимо від ґрунту реального, твердого, а часом і жорстоко[го]»¹.

Колись Станіслав Тельнюк, що укладав книжку щоденникових записів Тичини, зачитав по телефону цю записку Ліні Костенко. А у відповідь по-

---

¹ Павло Тичина. Із щоденникових записів. Упорядкування та підготовка текстів Л. Тичина, С. Тельнюк. — К.: Радянський письменник, 1981. С. 187.

чув, що вона плаче... Вона розповіла, що сталося в той день. Павло Григорович зустрів її в будинку Спілки письменників і завів розмову. *«Це ж е-е-е-е, Ліно Василівно, завтра — День Перемоги. Якби ж Ви оце — е-е-е-е — до цієї дати та вірша написали! Дуже добре у Вас вийшло б».* — *«Це у вас, Павле Григоровичу, дуже добре виходять вірші до дати!»*

Не стрималася від гострого слова, вколола позавчорашнього генія, який перевів свій фантастичний хист на вірші до дати. *«І тут я побачила його очі! — згадувала Костенко через два з гаком десятиліття. — А в тих очах — не лють, не гнів! А — біль! І не за себе, ображеного мною! А за мене! Страшний біль»¹.*

Як багато психологічних нюансів у цій історії. Захоплення корифея юним талантом. Його екання, боязкість, невміння розпочати розмову з нею. Її різка відсіч. І знову-таки — його страх, жах людини, що дивом вижила у м'ясорубці 20—30—40-х. Страх за неї, гарячу, різку, нестерпну. І таку талановиту, «що аж очі сліпить».

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 400.

ЦВІРКУНОВ. ЛЮБИЙ ВАСИЛЬОЧОК

Так, непрості, суперечливі роки — шістдесяті. Але все ж і в них було для Костенко щось абсолютно радісне, світле. Вона знайшла свою половину, чоловіка, з яким щасливо прожила 35 років (аж до смерті цієї непересічної людини).

Її київська подруга, поетеса Ірина Жиленко так описувала Костенко 60-х років: *«Я люблю її красиву голівку з білими патлами, яскраво сині очі, такі виразні, рухливі і прекрасні губи, люблю її нервовий фанатизм та її геніальність... В Ліні є якийсь електричний почуттєвий струм жажливо високої напруги, і вона електризує повітря довкіл себе почуттям якогось мученицького страдництва»*¹. Вражаючий портрет, який сам по собі іскрить і електризує простір. При тому в цьому дещо незграбному, надмірному визначенні «мученицьке страдництво» немає і натяку на манірність або позу. Тільки констатація того, що все, буквально все, що відбувається навколо, Ліна пропускала крізь свою душу, серце.

Так, вона була дуже красивою, звабною жінкою. У неї тоді закохувалися багато, хто явно, хто таємно. Але кого полюбила вона?..

Найскладнішим, заплутаним видався 1963 рік. Все сплелось, перемішалось. До Аркадія Добровольського приїхала — повернулася його дружина Олена Орехова, з якою вони розписались іще на Колимі. Не сама приїхала — з їхнім спільним 9-річним сином Максимом. У роботі, в бу-

---

¹ Жиленко Ірина. Homo Ferriens. Щоденникові записи, №12, Сучасність. С. 72.

денному житті Ліни з усіх боків почали підступати неприємності. Проблеми — з усіх боків.

І ось тут-то її захопило нове почуття. Найточніше про це розкажуть вірші того часу.

Сонце моє, оченята карі,
синя криниця в моїй Сахарі,
сосен моїх сльоза бурштинова,
серця мого печаль полинова,
синя птиця мого Метерлінка,
в чистому полі росте материнка,
скирти сердиті, як зубробізони,
взяли на роги усі резони.
Думка моя, переплакана двічі,
може дивитися людям у вічі.
Грішниця я. Полюбила чужого.
Долі моєї пекуча жого.
Буде гроза! Потім буде тиша.
Жінка твоя. Але я твоїша.
Деся ти живеш по дорозі в Святошино.
Душу мою без тебе спустошено.
Оце дожилася — з бурі та з клетоту,
оце дожилася — до сліз, до лепету.
Всесвіт. Проблеми. Трагедій поденщина.
А я закохалася. Сказано — жєнщина¹.

Так, у її обранця була дружина, діти. Але серцю не накажеш — і є гордієві вузли, які можна тільки розрубати. Ще півтора-два роки пішло на страждання і з'ясування відносин. Але з 1965 року вони стали чоловіком і дружиною — Василь Цвіркунов і Ліна Костенко.

Він народився 1917 року в селі Гайчул на Запоріжжі (з 1946 року — Новоукраїнка), в багатодітній селянській сім'ї. «Василь Васильович —

---

¹ Костенко Ліна. Сонце моє, оченята карі. Антологія української поезії ХХ століття. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. С. 604.

справжній “степовик”, родом із південних степів Приазов'я. У дитинстві пас не корову, а верблюда — це горbate диво»¹, — розповідала про нього любляча дружина.

У Костенко є багато віршів про батьків і дитинство Цвіркунова. «Вона була красуня з Катеринівки» — про його матір, яка мала дивовижну мрію, щоб хтось написав на стелі хати небо — як справжнє. «Зонька» — про ту саму верблудицю, з якої трапилось найбільше в дитинстві Василя нещастя — її загриз вовк. «Хутір Вишневий» — про дитинство Василька: «Йде у школу навпрошки / маленький хлопчик пішаниця».

До війни Цвіркунов устиг закінчити Ворошиловградський педінститут і попрацювати директором сільської школи, де викладав мову та літературу. Був парашутистом-спортсменом (у зв'язку з чим згадується дитячий стрибок Ліни — могли обмінятися досвідом). Здійснив 18 парашутних стрибків. Потім опинився в армії. Пройшов Фінську війну й опинився в м'ясорубці Другої світової. 1942 року він отримав важке, майже смертельне поранення лівої лєгені. Дивом вижив, але позбувся ноги (на її поранення, легше, уваги спочатку не звернули).

Після звільнення від німців Ворошиловграда (Луганська) Цвіркунова поставили керувати спецшколою Військово-повітряних сил (1944—1953), потім він став секретарем Ворошиловградського міськкому КПУ. Закінчив аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КППС (1959), працював відповідальним секретарем журналу «Комуніст України». Захистив дисертацію, але не з марксизму-ленінізму, а філологічну. І 1963 року Цвіркунова призначили директором кіностудії ім. Довженка.

Така ось колізія, чоловік, який робить успішну кар'єру в СРСР, який зумів потрапити до вузького кола номенклатурних посад, бере в дружини майже дисидента, поетесу, яку постійно звинувачували, як мінімум, у формалізмі. Сама Ліна Костенко так говорила про це: *«Ми познайомились у важкі для мене часи... І тільки дуже смілива людина могла запропонувати*

---

¹ Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-quot-kramolnoj-quot-zhenschine-kak-ya-quot>

руку і серце такій “крамольній” жінці, як я. Він нічого не боявся. Абсолютно нічого!»¹

Любов’ю і захопленням дихають усі її слова про чоловіка: «Коли ми вперше зустрілися — тільки подивились одне на одного, і відчувли близькість. Усе, що було дороге йому, стало дорогим і для мене. Мої друзі стали його друзями. Багато хто, знаючи мій характер, дивувались: і як це він із нею живе? А все дуже просто. Василь Васильович вважав, що має мене захищати. І, відчуваючи себе захищеною, я робилась “як шовкова”. У той же час когось дивувало: чому мені такий дорогий і близький цей “номенклатурний керівник”? Адже він, з огляду на інтелігентність, ніколи не виставляв напоказ своє благородство, доброту... Одного разу я побачила аркуш, на якому чоловік розписував кулькову ручку. Зазвичай пишуть перше, що спадає на думку, скажімо, своє ім’я. А він списував усю сторінку словом “добро”!»²

До речі, першою на цю особливість Цвіркунова звернула увагу навіть не Ліна, а її дочка Оксана. Їй було дев’ять років, коли в будинку з’явився Василь Васильович. За словами Костенко, вона відразу прийняла його як батька.

«Знаєте, дати дитині вітчима не так-то просто. Я розумію жінок, які все життя залишалися самотніми, щоб не привести в сім’ю, до дітей, чужої людини. І якби я відчула, що чоловік може бути навіть не байдужим, а душевно-глухим до моєї дитини, або що він любитиме нашого спільного сина більше, ніж мою дочку... Тоді — все, до побачення! Але ж цього не запрограмуєш. Ти ж не можеш поставити умову: люби мою дитину! Любов або є, або немає. І не встигла я навіть замислитися на цю тему, як побачила, що моя Оксанка полюбила Василя Васильовича, як батька. При цьому вона знала, що у неї є рідний батько, з яким ми розлучилися.

Не потрібно думати, що коли двоє людей розлучаються, то хтось із них хороший, а хтось — поганий. Не потрібно взагалі обговорювати те,

---

¹ Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-quot-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

² Там само.

що стосується лише двох. Батько Оксани — польський письменник Єжи Пахльовський — достойна, порядна людина... Одного разу я сказала доньці: у тебе мама українка, батько — поляк. Я ніколи не буду диктувати, ким тобі бути. Підростає і відчуй, хто ти і де хочеш жити — в Україні чи в Польщі. І Оксана зробила вибір. А пізніше — вибрала батька. Вона так полюбила Василя Васильовича, що при зустрічі з моїм колишнім чоловіком сказала йому: “Можна, я називатиму тебе Єжи? Я не можу говорити тобі “тато”, тому що у мене вже є батько”.

Причому Василь Васильович не дозволяв собі сюсюкання, “пусі-мусі” і вивертів “доброго дядька”. Часто ж чоловік, намагаючись завоювати серце жінки, готовий бути для її дитини “конячкою” і годинами возити на плечах — тільки б показати, яким хорошим татом він може стати! Ні, нічого демонстративного не було. Але такої сили дочірньої та батьківської любові мені раніше зустрічати не доводилося.

Удома вони завжди були союзниками і спільниками. Навіть улаштували “змови”, розробляли таємні плани, як уберегти мене від неприємностей. Я ж часто робила те, що здавалось їм небезпечним...»¹

Навесні 1969 року в родині з’явився син — Василь Цвіркунов-модший.

Так і йшло, в якійсь парадоксальній гармонії, їхнє життя. У роки директорування Василя Цвіркунова на кіностудії ім. Довженка вдалося зробити значні й навіть великі фільми: «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова (1964), «Сон» Володимира Денисенка (1964), «Криниця для спраглих» Юрія Іллєнка (1965), «Камінний хрест» Леоніда Осики (1968), «Білий птах із чорною ознакою» Іллєнка (1968), «В біій ідуть лише старики» Леоніда Бикова (1973).

А книги Ліни Костенко в цей же час не друкувались. 1972 року було розсіпано набір чергової її збірки — «Княжа гора». Так само було відмовлено у виданні роману у віршах «Маруся Чурай». І не дивно, що

---

¹ Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

секретар з ідеології компартії України Маланчук заніс поетесу до «чорних списків».

А 1973 року Василя Цвіркунова «пішли» з посади директора кіностудії. Ліна Василівна так розповідала про це:

«Він був солдат, воїн — у справжньому значенні цього слова. Ходив у атаку на фронті. Дістав тяжке наскрізне поранення, йому ампутували ногу... А коли він став директором кіностудії Довженка, захищав, прикривав собою молодих. У нього був дар знаходити талановитих людей. І таким чином створювалась унікальна школа українського кіно 60-х років. Я б не обмежувала його визначенням “поетичне”. Фільми знімались у різній манері, але всі вони були зі знаком якості. Саме тоді про український кінематограф заговорили поляки, французи, японці. Якби тільки Василя Васильовича не почали переслідувати і не зняли з роботи... “Строгощі” (суворі догани. — Прим. авт.) не мали для нього значення. Хіба що тоді вдома він викурював трохи більше своєї норми — двох пачок сигарет. Він почав курити ще на війні. А кинув за один день. Заради мене. Одного разу зауважила йому: мовляв, як же я можу кинути, якщо ти сам куриш. Він загасив недопалок і сказав: “Все. Це остання сигарета”. І більше не доторкнувся до пачки ніколи!»¹

Але їхня сім'я в будь-якому випадку була щаслива — тихим щастям, коли підрастають діти, коли за кордон їздити не можна, зате на вірному «Запорожці» з ручним керуванням можна об'їздити всю Україну. А потім маринувати і солити вдома зібрані гриби. Ліна з превеликим задоволенням освоїла і цю частину буття: «Коли любиш, усе встигаєш». Тим більше, що вона не витрачала час на нескінченні статусні збори та «посиденьки» в письменницьких президіях (і в цьому було деяке благо її відлучення від «офіційної літератури»). Не ходила також на «письменницькі тусівки, ресторани і кафе “Еней”». У неї був свій людський, поетичний всевіт — робота за письмовим столом і сім'я: «Дуже допомагала мені мама. Пам'ятаю, я дивувалась: як це вона вміє все робити? А мама у відповідь

---

¹ Унгурия Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

говорила: «Я теж нічого не вмiла, поки моя мама була жива». І ось її не стало... А для мене пирiжок спекти — це вища математика, щодо побуту вважала себе абсолютно бездарною. Ну, думаю, невже не зможу нормальний обiд приготувати чоловікові? Всi кулінарні книги прочитала, всi мамині поради задіяла»¹.

Чоловік Василь із найдобриших спонук умовляв дружину: «Лінусенько, навіщо ти витрачаєш час? Це не твоє покликання. Давай попоiмо “за скороченою програмою”». Але в тому-то й справа, що Костенко нічого «за скороченою» робити не могла, просто не вмiла, не так налаштована: «Якщо вже пишу віршi, так пишу віршi. А якщо готую, то нехай це буде витвір мистецтва. Мама пекла чудові пирiжки — запах тiста знав кожен, хто бував у нас удома. І ось, уявіть, тiсто вдалося мені з першого разу. І гості з порога шанобливо кажуть: так, у цьому будинку завжди пахне пирогами... Дуже красиві виходять пирiжки і вареники з лісовою малиною або суницямі — коли їх викладеш на рушничок. Василь Васильович, звичайно, жартував з мене, але я ж бачила, що йому це приємно! Покупний делікатес для нього був ніщо в порiвнянні з домашньою їжею, особливо тiєю, що пахне його рiдним степом, а значить, і зерном, молоком, зеленню... Так чому ж я мала відмовляти собі в радості приготувати йому щось смачне і гарне? Постаратися, щоб приправи не повторювалися, пофантазувати з закускою»².

Але — дивна рiч, хай вибачать фанати сала — вона ніколи не любила цей культовий український продукт. (Бог його знає, може, саме через таку «культовість», яка доходить у суспільній свiдомості до банальності, анекдотизму.)

Росла дочка Оксана. Підростав син Василь. Через роки, в «Мадонні перехресть» (2011) Ліна Костенко опише цей час, як найсвітліший і щасливий (нехай і не видавали, нехай і в стіл писала):

Навшпиньки повертаюся в ті дні.

Вони, як сонце, сходять у мені.

---

¹ Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-quot-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

² Там само.

Там є наш дім і обрій твоїх рук,
і ще душа не відає розлук
І ще є час для друзів і гостей.
І щастя є. І донечка росте.
І син малює квіточку зорі,
як той Маленький принц Екзюпері¹.

Але це так — занадто милостивий образ сина. Насправді він був хлопчисько як хлопчисько — і не тільки квіточки зорі малював. Такий же свавільний, непокірний, як мати. Пам'ятаєте історію з Ліною, як тікала до Дніпра за свободою? Тут було щось подібне, з поправкою на чоловічий характер: *«Одного разу, протестуючи проти заборони, він відламав ніжку дерев'яного столика і пішов у бій — відстоювати свої права. Я відібрала у нього палицю і з усією лютою силою... вдарила себе по нозі! (Дивно ще, що ногу не пошкодила, синяк залишався дуже довго). А син, відчувши, як мені боляче, обняв мене і заплакав. Більше він такого вже ніколи не робив. З роками характер у нього став схожий на батьківський — такий же стриманий, благородний»².*

Василь-молодший-молодший (з урахуванням того, що не тільки батько, але і два діди його були Василями), однак, не просто пустував, але пустував творчо, що часом бувало небезпечно: *«Одного разу ми злякалися — коли після чергової поїздки до лісу син Василько влаштував експериментальний вибух. А він у дитинстві був льотчиком, космонавтом, фізиком, хіміком, і — зауважте — в домашніх умовах. Усі прилади розбиралися на деталі, всі горючі та сипучі речовини вивчалися. А того дня — в лісі — він набрав під сосною живиці. Вдома змішав із чимось, підпалив і на совочку підніс займисту суміш до крана з холодною водою. Я тільки й устигла крикнути: “Лягай!” (ось він вишкіл дитини воєнного часу. — Прим. авт.). Вся кухня наповнилася чорним димом, а у мого маленького “хіміка” закіптявилися кінчики пальців. З того часу його*

¹ Костенко Ліна. Мадонна перехресть. К.: Либідь, 2012.

² Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Інтерв'ю с Линою Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

в дитячій поліклініці називали “наш Менделєєв”¹. (Хто знає, може, цей негативний досвід вплинув на те, що в результаті Цвіркунов-молодший став усе-таки не хіміком, як бабуся і її брат, а математиком-програмістом.)

1975 року Радянський союз підписав Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі. Незабаром по всій країні почали виникати дисидентські групи, союзи з ім'ям фінської столиці в назві. Вони вимагали, щоб СРСР і всі його «союзні республіки» виконували взяті на себе зобов'язання щодо дотримання прав людини. 12 травня 1976 року виникне московська Гельсінкська група, 9 листопада — Українська Гельсінкська група (на чолі з добре нам відомим Миколою Руденком).

КПРС при цьому не збиралася сліпо слухатися правозахисників, але якісь дрібні, спорадичні послаблення все ж передбачались. Ось, наприклад, чому б не видати Ліну Костенко? З Літфонду її виключили, але в Спілці письменників залишили, все ж не зовсім ворог. Так, «Літературна Україна» раптом вирішила надрукувати добірку Костенко. Вона принесла вірші й про всяк випадок запитала: «Але ви даєте слово честі, що все буде надруковано в такому вигляді й ви не “вирубаєте” жодного рядка?» «Звичайно, звичайно!» — була відповідь.

Однак за десятиліття радянські літчиновники відвикли від спілкування з Костенко, просто забули, з ким вони мають справу! З кількох віршів ключові строфи було прибрано. Постраждала й «Іспанка Карменсіта» (кажуть, у героїні твору був прототип — киянка іспанського походження Карменсіта Шевченко, в дівочтві Вісенте). Радянські редактори зняли рядки: «Життя — страшна Корида, / На сотню Мінотаврів — один тореадор»². (Окремо варто відзначити, як органічно в «Іспанці Карменсіті» продовжується одна з улюблених тем поетеси, що вже розглядалася нами, безсмертя народу, його культури, пісні, танцю.) Ліна Василівна в редакції

---

¹ Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-quot-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

² Костенко Ліна. Іспанка Карменсіта. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 178—179.

нагадала про «слово честі» і заявила, що більше не дозволить публікувати жодного рядка. Після чого один із начальників мав нахабство кинути їй услід з насмішкою: «Тореадор!» («А він навіть не був Мінотавром — просто нікчемний мужичок», — згадує Костенко). Цього поетеса стерпіти вже не змогла і відповіла: «Ах так? Добре. Або ви все-таки вибачитесь переді мною, або я помру».

І почала голодування, сухе голодування. Прийшла додому і злягла, від страшної образи не могла ні їсти, ні пити. Через кілька днів почало «троїтися» в очах (тривале сухе голодування надзвичайно небезпечно для здоров'я). *«І ось тоді Василь Васильович з'явився до Спілки письменників. Вже не знаю, як він їх “виховував”, але переді мною вибачилися. Думаю, він пішов у атаку — як чоловік-фронтовик, якого тільки і могла злякатися ця чиновницька рать»*¹.

---

¹ Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-quot-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

ЧУРАЙ. ЧОРНОБИЛЬ. ЩО ДАЛІ?

Наступного року, 1977-го планувалось (і відбулося) прийняття нової, «брежнєвської конституції». У зв'язку з просуванням концепції «розвиненого соціалізму» також мали відбутися деякі показові послаблення. З'явилась ідея не просто опублікувати вірші Костенко, а видати збірку — першу після 1961 року (а загальним рахунком — четверту). Узгодження йшло непросто. Природно, Ліна Василівна відмовлялася писати який-небудь «паровозик» в якості початкового вірша. Компромісом, на який Костенко погодилася піти, було поставити напочатку «Мій перший вірш, написаний в окопі». На щастя, для радянської влади і цього виявилось достатньо: на жаль, не про улюблену партію, але все ж — про війну. Так вийшла збірка «Над берегами вічної ріки» (1977)¹.

Так було перервано лінію на замовчування поезії Костенко! Але ж у неї в робочому столі з 1972 року зберігався роман у віршах «Маруся Чурай». У видавництві «Радянський письменник», де рукопис активно розглядали та обговорювали в 1972—1974 роках, сказали, що він «мусить почекати вирішення своєї долі» через деяку «ідейну порочність». Список вад був досить довгим: «буржуазно-об'єктивістський підхід» у зображенні минулого України, «лжеісторична концепція», «фетишизація свого (в значенні

---

¹ Радзівєвська Валерія. «Пахльовський зняв плащ і постелив перед Ліною Костенко...» Інтерв'ю з полковником КДБ-СБУ Іваном Котовенком. 1 квітня 2013. URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_pahlovskij-znyav-bilij-plasch-i-posteliv-pered-linoyu-kostenko-schob-vona-ne-zamochila-cherevichkiv/490324

особистісного. — Прим. авт.)». І навіть — «надмірна розтягнутість і художня неповноцінність»¹...

1979 року рішення про публікацію «Марусі Чурай» приймалося президією правління Спілки письменників України і затверджувалося його спеціальною постановою. Восьмитисячний наклад було видано все тим же «Радянським письменником». Перший наклад розпродали за кілька днів. Повторне видання накладом сто тисяч примірників відбулося через три роки — в серії «Романи та повісті» («Дніпро», 1982), де раніше виходила тільки проза. І його також швидко розкупили.

Не хочеться гучних слів, але тут без них не обійтися. Роман у віршах справив приголомшливе враження. Наприклад, після його прочитання 83-річний поет Михайло Доленго (він же доктор біологічних наук, лауреат Держпремії СРСР за участь у виданні 12-томної праці «Флора УРСР, 1938—1965») сказав: «Тепер не страшно й помирати». Великий учений, неабиякий поет і літературознавець так розкрив свої відчуття після прочитання книжки: «Прилучився до вічності. Я стільки років чекав на твір в сучасній українській літературі, про який напевне міг би сказати, що стане класикою...»²

Чому ж історичний роман про любов був так на часі і так його прийняли? Дочка Ліни Костенко, чудовий гуманітарій, літературознавець Оксана Пахльовська пояснює це так: «Система заборонила Ліну Костенко як поета-історика. А Ліна Костенко писала історію. Історію трагедій і прозрінь народу, якого в оптиці імперії — чи царської, чи радянської — не мусило бути... І в Україні прокидалася пам'ять, яку вбивали десятиліттями. Яку вбивали століттями. Мама торкнулася того пласта історії, який залягає в генах». Далі у Пахльовської дуже важливе — підкреслення тісного контакту, дружби, що існувала всередині групи шістдесятників між поетами, прозаїками та істориками. Особливо це стосується центральної тоді «тріади» українських істориків — Олени

---

¹ Брюховецький В'ячеслав. Ліна Костенко: Нарис творчості. К.: Дніпро, 1990. С. 111.

² Там само.

Компан (1916—1986), Олени Апанович (1919—2000), Михайла Брайчевського (1924—2001)¹.

У Костенко справді є багато творів історико-поетичного плану: історичний роман «Берестечко», поема-балада «Скіфська Одиссея», драматична поема «Дума про братів неазовських». Це все, безумовно, сильні й важливі твори. І все ж — об'єктивно-суб'єктивно — за силою впливу вони поступаються «Марусі Чурай». Чому? Як ми вже відзначали, в цьому романі багато особистого, що глибинно міститься в «Я» поетеси: рідкісне поєднання ніжності й твердості, творчий і моральний максималізм, безкомпромісність. Від цього йде надчутливість кожного слова, інтонації, кожного психологічного вигину переживань героїні. Але з тією ж силою, з якою роман проростає у внутрішнє — особистісне, психологічне, в душу (душу героїні, знаходячи відгук у душі читача), він виривається і в зовнішнє — на простори української історії, історіософії. А тут у світі «Марусі Чурай» — Хмельниччина, точка біфуркації, що надовго визначила історію країни, народу. Великий зліт — духу, надій, який у чомусь сприяв збереженню нації, її суті й коріння. Але паралельно — поклав початок й іншому, новому етапу її повзучого закабалення іншим імперським центром. І все це — на основі сюжету, мелодраматичного по суті, але який в огранюванні великого автора не став ні вульгарним, ні банальним. (А в чомусь — при всій відмінності нюансів — навіть відчувається перегук зі страшним внутрішньородинним жертвопринесенням Гонти в шевченківських «Гайдамаках».)

Слідом за «Марусею Чурай» видали збірку «Неповторність» (1980). Хай не здається комусь пишномовною назва — збірка була надзвичайно важливою для поетеси. Після стількох років «мовчання», точніше — роботи в стіл (аналог «захалавних книжечок» Шевченка), їй потрібно було освоїтися з цією новою ситуацією. Вона каже — і її чують! У «Неповторності» Костенко осмислювала це.

Настане день, обтяжений плодами.
Не страшно їм ні слави, ні хули.

---

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016.

Мої суцвіття, биті холодами,
Ви добру пам'ять все-таки дали.
І то нічого — що чигали круки,
Що промайнуло так багато літ.
З такого болю і з такої муки
Душа не створить бутафорський плід¹.

У розумінні назви збірки допомагає стаття Костенко 1964 року «Немає еталонних ідеалів»². Там вона так визначила своє ставлення до цього слова: «І нехай Бог милує від якогось еталонного ідеалу. У неповторності, по-моєму, більше краси, ніж в уніфікації до одного ідеалу». При такому підході «неповторність» виявляється не самозакоханістю, що забарикадувалася на своєму персональному Олімпі, а синонімом свободи — іншого ключового слова в світосприйнятті поетеси. А третім синонімом до цих двох Костенко визначає саму поезію: «Поезія — це завжди неповторність, / якийсь безсмертний дотик до душі».

Але повернімося до «Марусі Чурай». Ще 1981 року роман висунули на здобуття Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка. Але при цьому книжка навіть не обговорювалася на сторінках «Літературної України». Випадок на ті часи безпрецедентний, адже, згідно з правилами, орган Спілки письменників України зобов'язаний був рецензувати твори, номіновані не тільки на головну премію УРСР, а й на всі інші літературні премії республіки. Це яскравий показник того, яка літературно-політична боротьба йшла навколо роману.

І лише після початку перебудови, 1987-го, роман «Маруся Чурай» і книжка віршів «Неповторність» отримують нарешті премію ім. Т. Г. Шевченка. На врученні хтось із представників оргкомітету скаже невинні начебто слова похвали новим лауреатам — мовляв, перемогли в змаганнях рівних... Ліна Костенко у відповідь буквально вибухнула полемічно загостреним: «Література — не змагання, а боротьба. Боротьба не амбіцій, які

---

¹ Костенко Ліна. Настане день, обтяжений плодами... Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 44.

² Костенко Ліна. Немає еталонних ідеалів. Молодь України, 24 жовтня 1964.

не стрибки в висоту, не біг наввипередки. Це довічна боротьба Добра і Зла, справедливості й несправедливості, людського і нелюдського»¹.

І в цьому — вся Костенко, її неприйняття до ритуальних актів, жестів і нагород. Але від премії імені ШЕВЧЕНКА вона не могла відмовитись. А ось через 18 років відмовилася від звання Героя України, приправленого п'ятикутною зіркою, заявивши: «Політичної біжутерії не ношу!» Ірина Геращенко, що їздила тоді до неї разом із Віктором Ющенком, лише недавно розповіла подробиці тієї зустрічі: «Вона навідріз відмовилася приймати звання Героя України, сказала, що поетам для спілкування з народом потрібно тільки слово. “Ніякі брязкальця я не візьму!” — твердо відрізала вона. Президент почув метал у голосі, і далі вони говорили про Україну, про важливість підтримки мови і культури як цементуючої складової нації»².

Ставлення до перебудови та гласності у Костенко було непростим. У починанні Михайла Горбачова вона бачила перш за все владну партійну руку і, навчена гірким досвідом «пастки 60-х», не вірила, що те, що дається зверху, може бути позитивним: «Поет не може бути власністю. / Це так йому вже на роду. / Не спокушайте мене гласністю. / Я вдруге в пастку не піду. / Працюю в кратерах вулканів. / Я завелика для капканів»³.

При всьому тому — перебудова все ж таки розширила межі можливого. Було дозволено виїзд за кордон, «на Захід», спілкування з українською діаспорою. Почалося воз'єднання культурних полів «двох Україн». Костенко говорила, що колись давно, 1968 року до Києва «дійшла глуха звістка: помер Євген Маланюк». Вона й гадки не мала, що він хоча б чув її ім'я — не кажучи вже про щось більше. І ось під час її виступу в Університеті Ла Саль (Філадельфія) з місця підвелася жінка і сказала, що вона має виконати заповідане перед смертю Євгеном Маланюком. А він просив,

---

¹ Високі нагороди. Газета «Літературна Україна», 12 березня 1987.

² Геращенко Ірина. У 2005 році Ліна Костенко відмовилася від звання Герой України. Укрінформ. 19 березня 2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2195944-gerasenko-u-2005-roci-lina-kostenko-vidmovilasa-vid-zvanna-geroj-ukraini.html>

³ Костенко Ліна. Інкрустації. Вибране. К.: Дніпро, 1989. С. 542.

якщо доведеться зустріти Ліну Костенко, поцілувати її й подарувати від його імені великий букет із дивною квіткою посередині, його улюбленою «Квіткою райського птаха» (Стрелітція. Помаранчевого кольору — ніби передвістя «Помаранчевої революції».) Пізніше, коли Костенко відвідала Український пантеон на цвинтарі Святого Андрія в Саут-Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі), вона довго стояла біля могили Маланюка, дивилася на барельєф із його посмертною маскою «і думала, може, він навіть звідти відчув, що не самотній».

Так, виявилось, що з-за океану Маланюк надзвичайно уважно стежив за її життям і творчістю. Він писав, що у Костенко, яка народилась і росла за радянської влади, немає, однак, жодної нотки рабства, а тільки абсолютна духовна суверенність. І своєю творчістю, сама не знаючи того, вона яскраво і сильно продовжила лінію українських неокласиків 20-х років, переважно закатованих у таборах (один із небагатьох, хто вижив — якраз улюблений Максим Рильський).

Паралельно з неприйняттям перебудови, як «другої пастки», у Костенко була віра в боротьбу народу за зміну країни, за свободу. І коли восени 1990 року на площі Жовтневої революції (нинішньому Майдані) почалася Студентська революція на граніті (голодування і масові акції протесту української радянської молоді), вона не тільки виступала на її підтримку, але і сама приходила до хлопців і дівчат, аби підтримати їх. Але, на жаль, критичної маси того протесту не вистачило, щоб розгорнути події по балтійському варіанту, як у пісенних/співочих революціях у Литві, Латвії, Естонії.

Там, у місцевих верховних радах, патріотичні сили отримали більшість. У Верховній раді УРСР теж була опозиційна «Народна рада» (125), що відстоювала проукраїнські інтереси (в Україні!). Але країні, що так довго перебувала під комуністичним гнітом, нелегко було вирватися з-під нього. Майже вдвічі більшою в Раді була консервативна фракція комуністів і пристосованців, так звана група-239.

Публіцисти в Україні, пораненій Чорнобилем, уже тоді звернули увагу на зловісну символіку цього числа, що нагадує про радіоактивні ізотопи: уран-239, плутоній-239. Так, демократам удалося намовити комуністів на проголошення незалежності після краху путчу в серпні 1991-го (заява

проти «ГКЧП» була останнім колективним листом, підписаним Костенко, після цього вона завжди говорила тільки від свого імені). Але здобута свобода виявиться все ж половинчастою. В Україні не буде таких енергійних, рішучих реформ, як в Естонії, Латвії, Литві, які вступають в ЄС і НАТО вже 2004 року.

Україна, що надовго застрягла в реформах, повільних, нерішучих, того ж 2004 року здійснить «Помаранчеву революцію», яка хотілося вірити, покінчила із залишками неефективної пострадянської системи. Але ні, ні, незабаром, уже 2010-го, відбувся реванш. І 2014 року, після Революції гідності відсутність «парасольки НАТО» призведе до великих жертв, які понесла країна, захищаючись від агресора...

Утім, чи справедливо буде посипати голову попелом? Адже це залежить від того, як рахувати і від чого відраховувати. Три балтійські республіки на тлі інших завжди мали вигляд острівців (напівсвободи). А щодо Москви в порівнянні з Києвом... У 1951—1956 роках, коли Ліна навчалась у Літінституті; наприкінці 60-х, коли деякі українські шістдесятники їхали в центр Імперії, щоб вижити; в серпні 1991-го, в протистоянні «ГКЧП», Москва здавалася місцем значно вільнішим, демократичнішим, ніж українська столиця. Але як же все змінилося через десятиліття — «айсберг перекинувся». Сьогодні Москва, Кремль — оплот мракобісся, де знущаються над самими поняттями демократії та лібералізму.

Але повернімося до радіоактивних ізотопів. Чорнобильську біду, вихух на ЧАЕС, що стався в ніч із 25 на 26 квітня 1986 року, Ліна Костенко теж прийняла як персональну, особисту трагедію. В цьому відношенні з'єдналося багато. Пам'ять про палаючі ліси та гаї часів Другої світової. Куренівська трагедія, особливо гірка, тому що рукотворна. Горе української давнини, українських сіл, затоплених або підтоплених каскадами водосховищ дніпровських ГЕС...

Але понад цим було і ще щось — майже містичне. Чомусь тема радіоактивності, що несе людям горе, тривожила її з юних років, ніби вона тоді ще підключилася до «ноосфери» Вернадського. Студенткою Ліна написала трагічне оповідання про молоду пару, в якій чоловік служив у ракетних військах і отримав там дозу опромінення, що впливає на потомство. Перчитала — і відклала оповідання вбік. Десятиліття потому, на початку

1960-х, Костенко написала вірш про дощ зі стронцієм. І знову відклала бік: «Ліно, ще не лякай людей!»

А потім стався вибух. І ці біди виявилися не поодинокими, випадковими, ще не горором на замовлення, а масовими, упредметненими. Щоденним буттям колись прекрасного українського Полісся. На запитання, навіщо вона туди їздить, Костенко відповідає: «Може, там я рятую душу». Непроста відповідь, тут слід «задуматися».

Уперше вона вирушила до Чорнобиля року 1990-го, після якихось скандальних розборок у Спільці письменників. Їхала туди змучана, втомлена, зовсім розбита. Василь Васильович хвилювався: «Як же ти поїдеш у такому стані!» А звідти вона повернулася зовсім іншою людиною: «У Чорнобилі коригуєш міру власного болю, все дрібніше перед такою трагедією. Коли потім у Києві слухаю записані на плівку голоси людей із зони, мене на якийсь час “замикає”»¹.

Близькі хвилювалися через часті її поїздки до Чорнобильської зони. І коли Оксана Пахльовська поїхала на викладацьку роботу до Римського університету, Ліна Василівна завжди намагалася вигадати поїздку між двома дзвінками дочки, щоб у тії не було зайвих хвилювань.

---

¹ Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-quot-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

ПЕРЕКОДУВАННЯ ІСТОРІЇ: ПОМАРАНЧІ ЗАМІСТЬ БРОМУ

Перші роки української незалежності. Становлення державності. Тут би, здавалося, Ліні Костенко і радіти. Однак вона була занадто чутливою, прозріливою і чесною, не здатною закривати очі на те, що відбувається. Бачила, як «перезуваються» на льоту комуністи і комсомольці; як, наблизившись до влади, деякі ще недавно чудові люди змінюються на очах. У підсумку — повсюдна імітаційність.

Ще (або вже?) в жовтні 1993 року в «Літературній Україні» було надруковано добірку її віршів «Коротко — як діагноз. Цикл, уривки». Чотири рядки, один рядок, вісім рядків, три, п'ять, знову чотири. Що за вірші? Чи то поетична кардіограма важко хворої людини, чи то кров'ю написані або в кров роздерті недоноски, уламки, шматки поезії. Незачесані, неприглажені, ніби корчаться від болю. А в них — жорстокий діагноз того, що відбувається в країні. І нині у соцмережах, у суперечках, у публіцистиці часто з'являються рядки саме звідти, з тієї гіркої добірки 1993 року.

Перегорюєм ще раз — і вперед.
В апофеоз витійства і крутійства.
Допасувавши слово до потреб
горілкою налитого суспільства.
І все про волю будем гомонить.
Будити мисль затуркану і кволу.
А вже ж нема попереду століть,
щоб триста років знов іти по колу.

Костенко попереджає: «Не хочу грати жодної з ролей / у цьому сатанинському спектаклі». І тут же пояснює, чому не буде, просто фізично не може бути присутньою в цей час у суспільстві: «І знов сидять при владі одесную. / Гряде неоцинізм. Я в ньому не існую».

На вербах золотих вродили дикі груші.
Зникає мій народ, як в розчині кристал.
Той шолудивий чорт купує вбогі душі.
Новим вождям вже мостить п'єдестал.
Купуй, купуй, купуй! — чого ті душі варті?
Мости, мости, мости! — впаде і ця мана.
Все людство вже збулось. Лиш ми іще на старті.
А на шляху — то прірва, то стіна.

Але і ми, ми самі без усяких прірв і стін теж гарні: «Така до слави приналежність! / Така свобода і пісні! / Декоративна незалежність / Ворушить вусами вві сні». Нещадні, убивчо точні рядки. І біль за рідну мову: «Нації вмирають не від інфаркту. / Спочатку їм відбирає мову». І гірка констатація в п'яти словах, що випливає з цього: «В мені щодня вбивають Україну». Далі — схоже, але доповнене чорнобильським досвідом: «Ми — сталкери на власній Батьківщині».

А ось продовження імперської теми — після «трьохсот років ходіння по колу». Поетеса тут звертається до античної, біблійної образності, порівняно з якою це трьохсотріччя здається чимось недавнім, свіжим, актуальним: «Доповнення до античних джерел: / нашого Прометея клював двоглавий орел». «Імперія — гріховність і верховність. / Іови нації в череві кита. / Проникливі балачки про духовність. / І шовінізму чорна блекота».

І, мабуть, найгіркіший вірш, лише рядок: «Покотило Україну до прірви». І це 1993 року, коли становлення держави тільки починалось. Але тоді вже було так тривожно за її майбутнє через розуміння неправильності робленого поточного...

Але ось останні рядки добірки. У них просто впиваєшся очима: що ж скаже наостанок наш поет, Прометей, пророк: «Мое життя —

в скарбницю горя внесок. / Заплачено сповна — за все, за все, за все. / Душа — як храм з очима древніх фресок. / Все бачить. Все мовчить. Все далі понесе».

Про що це? Про храми, про «дорогу до храму»? Скоріше — про внутрішній храм, який потрібно нести крізь усе, хай там що, з усвідомленням усього, що навколо відбувається. «Все бачить. Все мовчить. Все далі понесе». І мовчання — тут не просто мовчання, а символ внутрішньої зосередженості, не марнослів'я, осмислення. І ці останні три слова... «Все далі понесе». Що це? Чи тільки констатація тимчасовості буття, всього сущого, як напис на кільці царя Соломона: «І це мине»? Ні, тут у Костенко інший акцент: не час повз нас проходить, а ми рухаємося. Йдемо далі. Йдемо, несучи свій біль і своє знання про те, що відбувається. Але йдемо далі.

У цілому за настроєм, за боєм, полемічним настроєм ця добірка викликає в пам'яті «Сідоглавою» Івана Франка з його навмисно жорсткими міркуваннями про Батьківщину: «Я ж гавкаю раз в раз, / Щоби вона не спала». Там та ж приблизно опозиція солодкоголосих, срібролюбивих «патріотів» і поета, який говорить жорстоку правду: «Ти любиш Русь, за те / Тобі і честь, і шана, у мене ж тая Русь — / Кривава в серці рана. // Ти, брате, любиш Русь, / Як дім, воли, корови, — / Я ж не люблю її / З надмірної любови»¹.

А через шість років, 1999-го, Костенко випускає історичний роман у віршах «Берестечко», психологічно напружений і насичений внутрішній монолог Богдана Хмельницького після його першої поразки від польського війська. Такий вибір вузлової теми для поетичних роздумів, висловлювання Ліни Костенко за підсумком 90-х років сам по собі красномовний. Але фінал роману виходить навіть більш різким, оптимістичним, розбуркувальним — порівнянно з газетною добіркою 1993 року: «Не допускай такої мислі, / що Бог покаже нам неласку. / Життя людського строки стислі. / Немає часу на поразку»².

---

¹ Франко Іван. Зібрання творів у 50 томах. Т. 2. К.: Наукова думка, 1976. С. 184—185.

² Костенко Ліна. Берестечко. Історичний роман. К.: Либідь, 2010.

І крапка! Так, це не винниченківська безнадійна констатація, мовляв, історію України не можна читати без брому. Тут — прямо протилежне посилення. Програвав? Готуйся до бою, в якому і думки про поразку не допускай. Усього чотири рядки — але яка сильна і рішуча спроба перекодування історичного досвіду нації.

Того ж 1999 року Ліна Василівна прочитала в Києво-Могилянській академії лекцію «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала». І вже в ній Костенко прямо висловилася про необхідність подолання «бромового комплексу»: «Ще один лейтмотив — рефлексії щодо брому, без якого нібито не можна читати нашу історію. Сказані колись під гарячу руку, ці слова Винниченка повторюються й тиражуються, і заганяють співвітчизників у комплекс причетності до ексклюзивних жахів нашої історії. А яку історію можна читати без брому?»¹

У цій лекції чітко, системно, по пунктах, без ниття Ліна Костенко виклала витоки багатьох наших проблем у державотворенні:

«Ефективне не те, що заперечує чуже, а те, що утверджує своє.

Замість цього у нас пішли за інерцією. Прийняли добродушно дотепну формулу Л. Кравчука: “Маємо те, що маємо”, і не зробили рішучої спроби змінити ситуацію. Більш того, ще й поглибили її за останні роки. Не протиставивши дезінформації про Україну потужної гуманітарної думки, розпочали входження у Європу з оберемком анахронічних проблем. Знайшлися “будителі”, які зчинили великий шум і витворили добрячий таки мультиплікрат — націю, що хропе, стоячи на колінах. Або двох українців, з яких неодмінно вегетують три гетьмани. Стало мало не правилом доброго тону повернути щось несхвальне про менталітет цілої нації. Розгулялися некеровані стихії взаємних звинувачень, дражливі рефлексії щодо історії України та її видатних діячів. Невідь з якого нафталіну видобуто комплекс меншовартості.

Нація виявилася незахищеною. Ореол, аура — це дуже тонка матерія, це не панцир і не щит, а проте нації, які мають ауру, надбану віками, захи-

---

¹ Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. Львів, вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 28.

щені надійніше. Втім, помічено, що імперії завжди страждають на манію величчя, а народи поневолені схильні до самобичування.

Скажімо, та ж Росія. Вона раз і назавжди визначилася для себе в ореолі своєї величчя. І хоч би яка найточніша оптика відбивала у тій державі її занепад, нужденність, деградацію, — все одно в головному дзеркалі фокусується величчя. Хоча всі знають, що це зовсім і не дзеркало, а давно вже намальований свій бажаний образ. Фактично це міфологема на експорт. Але без цієї міфологеми Росія себе не мислить. Лише на фактажі своїх реалій вона почувала б великий дискомфорт. А ця міфологема компліментарна, вона легко входить у свідомість. Вона вливається в систему суспільних наук і стимулює інші міфологеми типу “старший брат” чи “колиска братніх народів”, з якої вивалилося троє близнюків, з-поміж них один чомусь дуже старший, і якраз той, що з’явився на світ не перший...

У своєму імперському дзеркалі Росія показувала Україну як Малоросію. Вона й досі показує там різні пики. Але не треба гатити по ньому кулаком, розбите дзеркало — це погана прикмета. Треба просто поставити своє, і воно подасть Україну зовсім в іншому світлі. Буде у неї завтра ж аура чи не буде, але принаймні тьма тараканська розсіється»¹.

Вражаюче, але зараз, через двадцять років, ці міркування читаються також свіжо і точно.

* * *

2000 року, на зламі тисячоліть помер Василь Васильович Цвіркунов. І це, здається, був єдиний випадок, коли вона сказала черговій чорнобильській експедиції, яка заїхала за нею, що не зможе вирушити в прип’ятські ліси.

На кладовищі бабуся Ліна весь час повертала личко внучки Слави, (повне ім’я — Ярослава Франческа Барб’єрі) в бік портрета діда: «Щоб Слава бачила, що дідусь — живий, він не помер. І ось, коли вже його ховали, Слава сказала Оксані: “Мамо! Я зрозуміла! Життя може закінчи-

---

¹ Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. Львів, вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 24—25, 37.

тись, а любов — ніколи...” Ось за цією формулою тільки і можна жити. Я сина запитала: “Тепер ти розумієш, чому я назвала тебе Васильком?” Він у відповідь: “А ти тепер розумієш, чому я назвав свою дочку Ліною?” Після смерті покійний чоловік часто снівся їй. І це були дуже важкі сни, вона ніби на собі переживала його фізичний біль (перед відходом Василь Васильович тяжко хворів). Але два роки по тому, за день до чергової поїздки до Чорнобиля він раптом приснився їй зовсім інакше — молодий, здоровий, красивий. «Василечку, — це ти? Ти живий?» — «Так. Як же ти могла повірити, що я помер, — відповів він їй уві сні. — Це помилка!» І раптом там уві сні він кудись відлучився. Оксана захвилювалась. А Ліна сказала їй: «Ну що ти хвилюєшся? Він же сказав, що трапилася помилка. Він зараз прийде...»¹

З того часу стало легше, біль, фізично відчуваний біль, відпустив.

* * *

Ліна Костенко в третьому тисячолітті. Хороша фраза — сама собою, без будь-яких пояснень, співмірністю хороша. Ліна Василівна продовжувала (і продовжує) говорити правду у вічі державі й поперек неї — народові, всьому українству. Іван Дзюба визначив цей жанр як «світоглядну публіцистику» (уточнивши, що таке формулювання належить Володимир Шлемкевичу).

2002 року на Конгресі Міжнародної асоціації українців (МАУ) в Чернівцях вона прочитала доповідь «Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф». І в цій праці розвинула, поглибила багато з того, що було сказано в «Дефекті головного дзеркала», розповівши про Україну, світ і Україну в цьому світі, точніше — авторитетів світової політики (куди там Бжезинському і Фукуямі!). Сама назва її доповіді — це ж не прості й порожні апокаліптичні очікування, а по суті — абсолютно

---

¹ Унгурян Ольга. «Только очень смелый человек мог предложить руку и сердце такой “крамольной” женщине, как я». Интервью с Линой Костенко. Газета «Факты». 19 июля 2002. URL: <https://fakty.ua/89360-lina-kostenko-quot-tolko-ochen-smelyj-chelovek-mog-predlozhit-ruku-i-serdce-takoj-quot-kramolnoj-quot-zhencshine-kak-ya-quot>

точний прогноз того, де саме здійсниться розлом сучасного світоладу. У 2013—2014 роках це, очевидне для неї тоді, стане великою несподіванкою для світу.

«Демократія не настає, як пора року, вона будується послідовно і системно. Тож наша позірنا демократія, не убезпечена ні законами, ні політичним досвідом, чаїла в собі масу непередбачених небезпек. І нагадує часом не демократію, а потужний викид плебейства.

Так що криза свідомості фактично була неминуча. До того ж її поглиблює парадокс тоталітарного штибу: суспільство, яке ніколи не було громадянським, інтенсивно політизується. Одна річ — політизувати громадянське суспільство, його нелегко дезорієнтувати, воно й саме здатне вплинути на політику. І зовсім інша — політизація негромадянського суспільства, яке думає врізнобіч. Бо коли воно думає врізнобіч, то відповідні політичні сили можуть легко і вправно підмінити курс. Що, власне, і сталося з Україною.

Тут могла зарадити чітка державна інформаційна політика, але вона так часто була дезінформаційною, і виворотила за ці роки такі механізми маніпуляції суспільною свідомістю, що втратила будь-яку довіру. До того ж значна частина інформаційного простору України опинилася у приватних руках, а ті руки різні, і деякі з них залюбки пустили б її під укіс. Усе це призвело до інформаційної катастрофи — як у самій Україні, так і в її екстраполяціях на світ.

У такій ситуації і те єдине досягнення, яке подається як мир і злагода у суспільстві, теж далеко не безсумнівне, тому що вихована віками нелюбов до української мови і до самої української нації дедалі більше дається взнаки і на перспективу не обіцяє нічого доброго. Як і не вирішені досі проблеми кримськотатарського народу, і конфронтація політичних поглядів, і детонатор соціальної нерівності, і ще немало відчутних антагонізмів. Так що повсякчасні заклики до єдності не більше, ніж риторика»¹.

---

¹ Костенко Ліна. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. Газета «День», 25 квітня 2003 року. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/2003/76/den/du2.htm>

І знову — який короткий і точний аналіз українських проблем і їхніх витоків.

Але — повертаючись до теми «третього тисячоліття» та його додаткових небезпек... У «Мадонні перехресть» Костенко дала хороший образ ХХІ століття: «Машини, шини, стрес, експрес, / кермо, гальмо, впритул, з-за рогу! / Стоїть Мадонна Перехресть, / благословляючи дорогу. // Таксі, автобуси, авто, /і мотоцикли, і кибитки. / Всі всім на світі є ніхто — / ні хто куди, ні хто нізвідки. // Маршрути горя і безчесть. / Світ на століття постарішав. / Стоїть Мадонна Перехресть, / чи Вже Мадонна Бездоріжжя! // І мчать, і мчать, числа їм несть. / Дорога дальня й невідома. / Стоїть Мадонна Перехресть, / благословляюча Мадонна»¹.

Що тут? Поетеса не сварить цю швидкість, цей ритм, але і не зачаровується ними. А констатує, осмислює. І не тільки в поезії. У доповіді «Україна як жертва і чинник...» про це ж було сказано в самому фіналі — щоб запам'яталося:

«Третє тисячоліття — це вже не час для становлення. Це вже альтернатива: бути чи не бути. Це вже фактично епоха транснаціональна, а дехто вважає, що й постнаціональна. Україна відстає від динаміки часу. Лише реальне постання громадянського суспільства може змінити ситуацію на краще. Але насамперед — нова якість мислення, як основний чинник цієї трансформації. Щоб не минуло формувало сучасний тип українця, а щоб сучасний українець був здатен формувати майбутнє.

Я сказала речі тяжкі і прикри, — хай мені пробачать люди, схильні до поміркованого клімату мислення в режимі приколисуючих міркувань. Сьогодні вже не можна себе втішати традиційно-обнадійливим, що якимось воно буде. Мовляв, труднощі, звичайно, є, але це тимчасово, час працює на нас.

Час працює на тих, хто працює на нього. Тим більше тепер, коли найгірші прогнози справдились, і в біблійних долинах заклекотіла війна, яка ставить перед світом уже остаточні альтернативи»².

¹ Костенко Ліна. Машини, шини, стрес, експрес. Триста поезій. Вибрані вірші. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 372.

² Костенко Ліна. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. Газета «День», 25 квітня 2003 року. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/2003/76/den/du2.htm>

Здавалося б — де ті «біблійні долини», а де Україна. Але яке ж ущільнене, згущене тут відчуття тривоги за час, коли перед світом, і найбільше — Україною, будуть поставлені «остаточні альтернативи».

А через два роки після цієї доповіді почався перший Майдан. Ліна Костенко, що залишилася відсторонено-байдужою до перебудови-гласності, «Помаранчеву революцію» прийняла. Тому що побачила там вирішення однієї з найважливіших проблем, що існували в Україні — формування громадянського суспільства. Втім, і тут з часом настало певне розчарування. Ні — точніше було б сказати: розчарувальне осмислення. Виявилося, що українське громадянське суспільство має неприємну особливість мобілізуватись і демобілізуватись за принципом припливів-відпливів. Але воно є і — залишається.

І це описується в першому прозовому творі Костенко «Записки українського самашедшого». Хоча чисто хронологічно події в ньому відбуваються між знаходженням «тарасанського тіла» (касетний скандал) і перемогою «Помаранчевої революції». Але автор до 2010 року, коли видано книжку, знає багато більше і не приховує цього від читача. У творі взагалі знаходиться місце для багатьох роздумів — чи не з усіх поточних приводів українського життя. З цього він і виник — неможливості висловити все наболіле в рамках публіцистичної поезії та світоглядної публіцистики. У цьому, схоже, і полягають причини неприйняття цієї книжки багатьма — вони чекали від «Записок українського самашедшого» чогось іншого, ними ж самими надуманого (перший великий прозовий твір великого поета!). Вони виявилися не готовими судити книгу за законами, встановленими автором, а судили за очікуваннями, встановленими ними ж самими. Але це — публіцистичний, політико-полемічний текст, зрідні книжкам Свіфта, Вольтера, Чернишевського.

При цьому сказати, що в «Записках» відкритий фінал, буде не зовсім вірно. Це фінал-вектор, що задає директорію української історії, українського життя — відтепер «не з бромом, а з помаранчами». І вектор цей — немов спис, відганяє всякого, хто захоче зазіхнути на таку перезавантажену (в смислі «Reset») нашу історію.

«Мені треба, щоб вони, ставши владою, не зрадили цей Майдан. Бо це не їхня перемога, це наша.

Може, вони припишуть її собі. Може, захочуть забути. Може, чийсь волохаті руки спробують видерти цю сторінку.

Але це вже Історія. Не з бромом, а з помаранчем.

Сторінку можна видерти. Історію — ні.

От і настав наш День Гніву.

Лінію оборони тримають живі.»¹

Від «Немає часу на поразку» і до «Лінію оборони тримають живі». Це стратегія і тактика українського націотворення в ХХІ столітті. Перемагати, неодмінно у чомусь перемагати. І в разі тимчасового відступу, часткового реваншу, неминучого в маятникових умовах демократії, «тримати оборону», не поступаючись завойованим. (Як це було в ніч із 18 на 19 лютого 2014 року на Майдані.)

При цьому для публіциста-пророка в принципі не важливі конкретні імена тих, хто зрадить Майдан або залишиться йому вірним. Будуть і ті, й інші. Вона каже про принцип: перемагаємо і не відступаємо. Однак її формула позбавлена пафосу та надмірного оптимізму. «День Гніву», що звучить тут, — дуже тривожний образ. Адже це синонім Судного дня, Страшного суду, кінця світу. В есхатології Костенко в третьому тисячолітті українська «лінія оборони» не така далека від української катастрофи. Про що теж потрібно пам'ятати — не панікуючи, але і не розслабляючись.

Корисно також згадати ті конкретні випадки, коли (і як!) поетеса доходила до конкретних імен у своїй поетичній публіцистиці. 4 березня 2015 року Ліна Костенко передала бійцям добровольчого батальйону «Київ-1» кілька примірників своєї збірки «Триста поезій» із автографами. А на титульному аркуші однієї з книг написала не друковані раніше рядки:

---

¹ Костенко Ліна. Записки українського самашедшого. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/1000996/Kostenko_Lina_-_Zapiski_ukrainskogo_samashedshogo.html

І жах, і кров, і смерть, і відчай,
І клекіт хижої орди,
Маленький сірий чоловічок
Накоїв чорної біди.
Це звір огидної породи,
Лох-Несс холодної Неви.
Куди ж ви дивитесь, народи?!
Сьогодні ми, а завтра — ви¹.

Але це все ж скоріше виняток (і якраз як винятковість — особливо важливий для запам'ятовування). Для пізніх збірок Ліни Костенко, «Річка Геракліта» (2011), «Мадонна перехресть» (2011), характерна зовсім інша інтонація, що добре визначив Іван Дзюба: «Якось згуслість, аж часом згірклість емоцій, і не так гострота, як благородна меланхолійність рефлексій»².

Химерна, важка, вибухова,
яку вже ніхто не спасе,
а може, я тінь мого слова,
от тінь мого слова — і все.

А може, я лиш аберация,
вібрація ритмів і рим,
а інше все — декорація,
полуда, гримаса і грим.

За цим тимчасовим фасадом,
де стільки любові й тепла, —

---

¹ Ліна Костенко передала гуманітарну допомогу на книжки в зону АТО. Espresso TV. 18 березня 2015. URL: https://espresso.tv/news/2015/03/18/lina_kostenko_peredala_humanitarnu_dopomohu_ta_knyzhky_v_zonu_ato

² Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 100.

людиною, річкою, садом
я тільки у слові жила¹.

Жила — і живе. Ліна Костенко працює далі. І ми чекаємо її віршів і прози. Що стосується прози, знаємо трохи більше, чого очікувати. Роман про взаємини України з Російською імперією; повісті про Чорнобильську зону. Втім, Ліна Василівна все не поспішає їх публікувати. Коли її питають про терміни, відповідає байкою з життя однієї сім'ї. Там коли чоловік запитує: «Котра година, мила?», дружина відповідає «Коли приготую, тоді і подам».

А щодо поезії... Поезія — завжди неочікувана, несподівана, «неповторна».

Чекаємо.

---

¹ Костенко Ліна. Машини, шини, стрес, експрес. Триста поезій. Вибрані вірші. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 388.

ЗМІСТ

Ржищів — наш Макондо-на-Дніпрі	3
Три кузини, Фройд і д'Аннунціо	12
Мама, тато, бабуся і Київська Венеція	22
Війна — попелище для Попелюшки	28
Куренівка, Врубель і Тичина	35
Літінститут. Москва. Переделкіно.	40
Навчання. Свобода і несвобода	49
Київсько-варшавська мелодія (і трохи Щецина)	58
Оманливість шістдесятих. Пролог	65
Нереалізований шанс кіностудії Довженка	73
Оманливість шістдесятих. Фінал	80
Цвіркунов. Любий Васильочок	90
Чурай. Чорнобиль. Що далі?	100
Перекодування історії: помаранчі замість броду	108

Науково-популярне видання

Серія «Знамениті українці»

КУДРІН

Олег Вікторович

ЛІНА КОСТЕНКО

Переклад з російської

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *О. О. Ломака*

Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*

Коректор *Л. І. Вакуленко*

Підписано до друку 30.08.19. Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,90. Облік.-вид. арк. 5,60.
Тираж 1000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток